

Trabzon İlahiyat Dergisi
Trabzon Theology Journal
ISSN 2651-4559 | e-ISSN 2651-4567
TİD, cilt / volume: 7, sayı / issue: 1
(Bahar / Spring 2020): 87 - 126

el-Fıkhü'l-Ekber Şerhleri Üzerine Mukayeseli Bir Analiz
A Comparative Analysis on Sharhs of al-Fıqh al-Akbar

Yunus Öztürk

Arş. Gör. Dr., Hitit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kelam Anabilim Dalı
Research Assist. PhD., Hitit University, Faculty of Theology, Department of
Kalam
Corum/Turkey
e-mail: ozturkyunus52@hotmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2756-7352>
DOI: 10.33718/tid.701723

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Date Received: 10 Mart / March 2020
Kabul Tarihi / Date Accepted: 3 Haziran / June 2020
Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran / June 2020
Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

Atıf / Citation: Yunus Öztürk, "el-Fıkhü'l-Ekber Şerhleri Üzerine
Mukayeseli Bir Analiz", *Trabzon İlahiyat Dergisi* 7/1
(Bahar 2020): 87 - 126.

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tid>
mailto: trabzonilahiyatdergisi@gmail.com

Copyright © Published by Trabzon Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi.
Trabzon University, Faculty of Theology,
Trabzon, 61080 Turkey.
Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

el-Fıkhü'l-Ekber Şerhleri Üzerine Mukayeseli Bir Analiz*

Öz

Bu çalışma, şerhin metni tekrar eden değil, metni aşan bir telif türü olduğu varsayımını temellendirmek için Ebû Hanîfe'nin *el-Fıkhü'l-ekber* adlı eserinin şerhleri arasında bir mukayeseyi konu edinmektedir. Ebû Hanîfe, Sünnî düşüncenin mümessillerinin başında yer aldığı için onun eserleri, İslâm düşüncesinde ilgiyle karşılanmıştır. Bunlar arasında *el-Fıkhü'l-ekber* adlı eser, daha ön plandadır. Bu sebeple olsa gerek *el-Fıkhü'l-ekber*, özellikle Osmanlılar döneminde birçok defa şerh edilmiştir. Mukayesemizi Osmanlı dönemi şârihleri İlyas b. İbrâhîm es-Sînobî, Bahâeddinzâde, Ebü'l-Müntehâ el-Mağnisâvî ve Ali el-Kârî ile sınırlandırdık. Bütün konular üzerinde dört şerhin analizi makale boyutunu aşacağı için çalışmamızı ilgili şerhlerdeki belirli konularla kayıtladık. Makalede *el-Fıkhü'l-ekber*'e yönelik, anılan şerhler üzerinde mukayeseli bir analiz yöntemi takip edilecektir. Sonuç olarak aynı metin üzerinde farklı müelliflerin şerhlerine yansıyan kelâmî arka planları, şerh geleneği ve Osmanlı kelâm geleneği açısından eserlerin taşıdığı değeri ortaya koymayı hedeflemekteyiz. Ayrıca müelliflerin biyografilerini de göz önünde bulundurarak *el-Fıkhü'l-ekber* şerhlerindeki kelâm ve tasavvuf karşılaşması hakkında bazı muhtemel çıkarımlarda da bulunacağız.

Anahtar Kelimeler: *Kelam, Osmanlı Dönemi, Mâtürîdî Kelâmı, Ebû Hanîfe, Şerhu'l-Fıkhü'l-Ekber.*

A Comparative Analysis on Sharhs of al-Fıqh al-Akbar*

Abstract

The main assumption of the article is that sharh is a type of copyright that transcends the text rather than repeats the text. In order to base this assumption, a comparison was made between the sharhs of Abû Hanîfah's Al-Fıqh al-Akbar. Abû Hanîfa is an important scholar who is one of the representatives of Sunnî thought. The works attributed to him have been received with interest as the bearer texts of this influence in Islamic thought. al-Fıqh al-Akbar is at the beginning of these treatises. For this reason, his treatise al-Fıqh al-Akbar was sharhed by many authors, especially during the Ottoman period. In this article, we have made a comparison between the sharhs of Abû Hanîfah's al-Fıqh al-Akbar. This comparison of the Ottoman period commentators Ilyas b. İbrâhîm as-Sînobî, Ali al-Qârî, Abu'l-Munteha al-Magnisawî and Bahâeddinzâde were restricted. Since the analysis of four sharhs on all subjects would exceed the size of the article, We recorded our study

* Bu makale, Uluslararası Geçmişten Günümüze Sinop'ta Türk-İslam Kültürü Sempozyumu'nda sözlü olarak sunulan ve basılmayan; ancak özet kitapçığında yer alan "Ebu Hanife Şarihleri Arasında Sînobî'nin Yeri ve Önemi" adlı tebliğin içeriği geliştirilerek ve değiştirilerek üretilmiş halidir.

* This paper is the final version of an earlier announcement called, "The Place and Importance of Sînobî among Other Abû Hanîfe Commentators", not previously printed, but orally presented at a symposium called "International Symposium on Turkish-Islamic Culture in Sinop from Past to Present-", and published in Book of Abstracts, the content of which has now been developed and partially changed.

with specific topics in the related commentaries. In the article, a comparative analysis method will be followed on the mentioned sharhs on al-Fıqh al-Akbar. As a result, we aim to reveal the value of the works in terms of the Kalam backgrounds, the sharh tradition and the Ottoman Kalam tradition, which are reflected in the commentary of different authors on the same text. In addition, considering the biographies of the authors, we will make some possible inferences about the Kalam and Sūfism encounter in al-Fıqh al-Akbar sharh.

Keywords: *Kalam, Ottoman-era, Mâturîdî Kalam, Abū Ḥanîfah, Sharh al-Fıqh al-Akbar.*

Giriş

İslam düşüncesinin taşıyıcı metinlerinin önemli bir bölümünü şerh, hâşiye, ta'lîk gibi telifler oluşturmaktadır. Tarihsel olarak uzun geçmişlere dayanan şerhler, İslâm tarihi içerisinde özellikle Osmanlı dönemi teliflerinin mümeyyiz bir vasfı görünümündedir.¹ Şerh türü telif geleneği hakkında geçmişte tekrar ettiği fikrine dayanarak düşüncede duraklama ve tutuculuğa sebep olduğu kanaatleri zikredilmekte, bu kanaat Osmanlı dönemine de şamil kılınmaktadır.² Ancak şerh edilecek eser, müellif, şârih ve şârihin eğitimi, hocaları ve ait olduğu geleneklere dair bilgiler dikkate alındığında, şerhin salt bir tekrar olma amacında kurgulanmadığı; bilakis yeni bir metin inşa anlamı taşıdığı da görülmektedir. Zira şerhlerin temel sistematüğinde, metin dışı konuların ve geleneğin birikimi olan yeni sorunların metne dâhil edilmesi, yeni açıklama modelleri getirip farklı bir açılım sağlamaya çalışıldığı da göz ardı edilmemelidir.³

Makalede şerh ve Osmanlı dönemi üzerinde bir inceleme gerçekleştirilerek literatürdeki ilgili yaklaşımlara bir katkı sağlanması amaçlanmaktadır. Bunun için İslam düşüncesinin kurucu isimlerinin başında yer alan Ebû Hanîfe'nin *el-Fıkhü'l-ekber* isimli risalesine Osmanlı Dönemi'nde yazılmış dört şerhi konu edinilmiştir. Bu sebeple şerhler arasındaki farklılıklara, benzerliklere ve şerhe içkin kılınan metin dışı problemlere dikkat çekilmiş, şârihlerin konulara dair yaklaşımlarının mukayyesine

- 1 Osmanlı dini düşüncesindeki Mâtürîdîlik ve Eş'arîlik şeklindeki arka planın şerh ve hâşiye literatüründe aranması gerektiğine dikkat çeken bir yorum için bk. Mehmet Kalaycı, "Mâtürîdî-Hanefî Aidiyetin Osmanlı'daki İzdüşümleri", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 20/2 (Aralık 2016): 31. Osmanlı dönemi kelâm çalışmalarının tekrar olduğuna dair iddiaları eleştirel açıdan ele alan ve irâde-i cüziyye konusundan hareketle Osmanlı dönemi Mâtürîdî kelamcılarının çalışmalarının özgünlüğünü ve gelişimini ortaya koyan bir çalışma için bk. Philip Dorroll, "Mâtürîdî Theology in the Ottoman Empire: Debating Human Choice and Divine Power", *Osmanlı'da İlm-i Kelâm: Âlimler, Eserler, Meseleler*, ed. Osman Demir ve dğr. (İstanbul: İSAR Yayınları, 2016), 219-238.
- 2 Bu tarz yorumlar hakkında bk. Louis Gardet ve Georges Anawati, *İslam Teolojisine Giriş: Karşılaştırmalı Teoloji Denemesi*, trc. Ahmet Arslan (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2015), 117-119; Hasan Mahmûd eş-Şâfiî, *Kelâm'a Giriş*, trc. Süleyman Akkuş (İstanbul: Değişim Yayınları, 2009), 127-128; Macit Fahri, *İslam Felsefesi Tarihi*, trc. Kasım Turhan (İstanbul: Şa-to Yayınları, 2008), 364-367; İrfan Abdülhamid, *İslam'da İtikadi Mezhepler ve Akaid Esasları*, trc. Mustafa Saim Yeprem (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 159.
- 3 Şerh, hâşiye vb. telif türlerinin yeni bir metin ve zihniyet inşası olduğunu açık şekilde ortaya koyan bir çalışma için bk. İsmail Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz- Şerh ve Hâşiye Meselesine Dair Birkaç Not* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013), 14-103.

yer verilmiştir. Bu şekilde dört şerhin, şerh türü telifler açısından taşıdığı hususiyetlere ve Eş'arîlik-Mâtürîdîlik kimlikleri ile farklı Hanefîlik tasavvurlarının Osmanlı dönemi kelâmı açısından şerhlere ne derece yansımış olduğuna, hangi şerhin hangi açıklama modeline daha yakın durduğuna, şerhlerin ihtilafli konulardaki yaklaşımları arasında nasıl bir fark olduğuna dair de bir araştırma yürütülmüştür.⁴ Dolayısıyla makale, Osmanlı Dönemi'nde üretilen kelâm alanındaki şerhler üzerinden bir telif türü olarak şerh geleneği ve Osmanlı Dönemi için Hanefîlik, Eş'arîlik ve Mâtürîdîlik hakkında geliştirilen yorumlara ilgili şerhler üzerinden katkı sağlamayı hedeflemektedir.⁵

el-Fıkhü'l-ekber'in Ebû Hanîfe'ye (ö. 150/767) nispeti araştırmacılar arasında tartışılmaktadır. Ayrıca Hammad b. Ebû Hanîfe (ö. 212/827) ve Ebû Mutî' el-Belhî (ö. 199/814) tarafından rivayet edilen⁶ iki farklı risalenin bulunduğu ve gelenekte her iki risaleye şerhler yazıldığı da bilinmektedir. Bu nispet tartışmasına rağmen Hammâd b. Ebî Hanîfe'nin rivayetine dayanan risale gelenekte Ebû Hanîfe'ye aidiyeti kabul edilmiş ve birçok defa şerh edilmiştir. Bu şerhlerin büyük oranda Osmanlı döneminde telif edildiği görülmektedir. Bunlar arasında makalemize konu edindiğimiz İlyas b. İbrahim es-Sînobî (ö. 891/1486), Bahâeddinzâde (ö. 956/1549), Ebû'l-Müntehâ el-Mağnisâvî (ö. 1000/1592) ve Ali el-Kârî (ö. 1014/1605) bulunmaktadır.⁷

4 Kadızâde ve Sivâsî çatışmasının sonuçlarını yaşayan Karabaş-ı Velî'nin Neseffî'nin *Akâidi'ne* yazdığı şerhten hareketle Osmanlı dini düşüncesinin Hanefî-Mâtürîdî kimlik olduğuna ve şerh türü açısından taşıdığı anlamlara değinen bir inceleme için bk. Yunus Öztürk, "Şerh ve Otorite İlişkisi: XVII. Yüzyıla Ait Bir Şerhin Analizi", *Milel ve Nihal* 14/1 (2017): 288-311.

5 Mehmet Kalaycı, "Osmanlı'da Eşarîlik-Maturidilik İlişisine Genel Bir Bakış", *İlahiyat Akademi Dergisi* 5 (2017): 114-116; Kalaycı, "Mâtürîdî-Hanefî Aidiyetin Osmanlı'daki İzdüşümleri", 19, 21-26.

6 Ebû Mutî' el-Belhî'nin naklettiği risale, *el-Fıkhü'l-eksât* şeklinde meşhur olmuştur. Bu risaleye şerh yazdığı belirtilen müellifleri ve nüshaları tahlil edip Ebû Mutî' el-Belhî rivayetine dayanan *el-Fıkhü'l-ekber* şerhinin Atâ b. Ali el-Cüzcânî'ye ait olduğu ortaya konulmuştur. Buna ilaveten Cüzcânî'ye ait şerhin tahkikine Züleyha Birinci yüksek lisans tezinde yer vermiştir. Züleyha Birinci, *Atâ b. Ali el-Cüzcânî'ye Göre Ebû Hanîfe'nin Kelâmî Görüşleri* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2007), 8-29, 30-115.

7 *el-Fıkhü'l-ekber* şerhleri vb. hususlarda detaylı bilgi için bk. Şerafeddin Gölçük-Adil Bebek, "el-Fıkhü'l-Ekber", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12: 544-547; Züleyha Birinci, "Ebû Mutî' Rivayetli el-Fıkhü'l-ekber Şerhi'nin Müellifi Meselesi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35 (Aralık 2008): 57-72; Ferhat Koca - Murtaza Bedir, "Pezdevî, Ebu'l-'Usr", *Türkiye Diyanet*

el-Fıkhü'l-ekber, etkisini her dönem sürdürmüş kurucu bir metindir. Bu metin, üzerine şerh, manzum çeviri vb. telifler yapılarak etkisini hissettirmiştir. İlim silsilesi Bağdat'taki Meşhed-i Ebî Hanîfe'ye, ilmi etkisi Osmanlı'ya uzanan, Memlûk bölgesinde etkin olan Hanefî-Mâtürîdî bir müellif ve şârih olarak Ekmeleddîn el-Bâbertî (ö.786/1384), Ebû Hanîfe'nin *el-Vasiyye* ve *el-Fıkhü'l-ekber* adlı eserlerine şerh yazmıştır.⁸ Buna ilaveten Osmanlı dönemi içerisinde de esere birçok şerh yazıldığı gibi eserin bazı manzum çevirilerine tesadüf etmek mümkündür.⁹ Cumhuriyet döneminde de benzer bir ilgiye mazhar olan eser,¹⁰ günümüzde de farklı birçok çalışmaya konu olmaya devam etmektedir.¹¹ Bütün bu ilgiye rağmen *el-Fıkhü'l-ekber* üzerine oluşan literatürün tetkikinin gereken ilgiyi görmediği; bu sebeple de *el-Fıkhü'l-ekber* literatürü üzerine kapsamlı çalışmalar yapılmadığı dikkat çekmektedir. Bu makale, literatürde görülen ilgili boşluğa dikkat çekme ve konunun derinlikli bir inceleme ile ele alınması gerektiğine işaret etmeyi kendine amaç edinmiştir. Bunun için Osmanlı döneminde üretilen ilgili dört şerh ve bazı konular ile makale sınırlandırılmış bulunmaktadır.

1. *el-Fıkhü'l-ekber* Şerhlerinin Müellifleri

Girişten sonra şârihler hakkında kısa bilgiler vermek yerinde olacaktır. Kronolojik olarak şârihler hakkında bilgi verdikten sonra makalemizin asıl konusu olan karşılaştırmamıza geçeceğiz.

-
- Vakfi İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34: 265; Mustafa Sinanoğlu, "Şerh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38: 564; Gardet-Anawati, *İslam Teolojisine Giriş*, 196-197, 199.
- 8 Cağfer Karadaş, "Ekmelüddîn Bâbertî'nin Ebû Hanîfe'nin el-Vasiyye ve el-Fıkhü'l-Ekber Risalelerine Yazdığı Şerhler", *Ekmelüddîn Bâbertî'yi Keşif Yolunda I. Ekmelüddîn Bâbertî Sempozyumu (28-30 Mayıs 2010)*, ed. Selçuk Coşkun (Erzurum: Zafer Ofset, 2014): 215-224.
- 9 Gülsüm Özcan, "Seyyidî'nin Fıkh-ı Ekber Tercümesi Olan Manzûme-i Akâid Adlı Eseri ve Muhtevası", *Sosyal Bilimler Dergisi* 11 (Ağustos-2013): 513-531; Mehmet Güler, "Âlemî/Âlimî'nin Manzûm Fıkhü'l-Ekber Tercümesi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8/39 (2015): 126-143. Özellikle Osmanlı döneminde üretilen eserler hakkında önemli bir literatür çalışması için bk. Abdullah Demir, "Osmanlı Âlimlerinin Ebû Hanîfe'nin Akâid Risâlelerini Konu Edinen Eserleri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 14/28 (2016): 169-226.
- 10 Yusuf Ziya Yörükân, *İslâm Dini ve Mezhepler Tarihi: 2 İslâm Akaid Sisteminde Gelişmeler, İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe ve İmam Ebû Mansûr-i Mâturidî*, haz. Turhan Yörükân (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2006), 31-83, 185-225.
- 11 Arif Aytekin, "Fıkh-ı Ekber Risaleleri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (2010): 209-221.

1.1. İlyas b. İbrahim es-Sinobî

Sinobî, Ebû Hanîfe'nin *el-Fikhü'l-ekber* isimli eserine şerh yazan birçok âlimden biridir. Sinobî'nin bu risale dışında Osmanlı medreselerinde yoğun olarak okutulan ve üzerine ta'lîklerin yapıldığı¹² Taftâzânî'nin (ö. 792/1390) *Şerhu'l-Makâsîd* adlı eserine de bir hâşiyesi bulunmaktadır. 891/1486 yılında vefat ettiği bilinen Hanefî âlimin, doğum tarihi ve yeri hakkında olduğu gibi eğitim hayatı hakkında da kapsamlı bilgilere ulaşılamamaktadır. Sinobî'nin şerhi, Fethi Kerim Kazanç tarafından "*Fikh-ı Ekber Şerhleri ve İlyas b. İbrahim es-Sinobî'nin Fikh-ı Ekber Şerhi*" adıyla yüksek lisans tezi olarak tahkik edilmiştir. Kazanç'ın da belirttiği gibi Sinobî, devrinin en önemli âlimlerinden ders almıştır. Bunlar arasında Osmanlı Devleti'nin ilk şeyhülislamı Molla Fenârî (ö. 834/1431), Fenârî'nin oğulları Mehmed Şah (ö. 839/1435) ve Yusuf Bâlî'nin (ö. 840/1436-37) de bulunduğu tahmin edilmektedir.¹³ Molla Fenârî'nin Bâbertî'nin, Mehmed Şah'ın da babasının bir öğrencisi olduğunu¹⁴ düşündüğümüzde, Sinobî'nin hoca silsilesindeki iki isim dolayısıyla ilmi müktesebâtının Bâbertî'ye uzandığı belirtilebilir.

Birçok önemli âlimin yetiştiği Sultaniye (Çelebi Mehmed) Medresesi'nde müderrislik yapan Sinobî, *Fikh-ı Ekber* Şârihi olarak meşhur olmuştur. Sultaniye Medresesi, dönemin başkenti Bursa'da yer alan ve etki alanı oldukça geniş bir medresedir.¹⁵ Bu şöhret onun şerhinin kıymetini artırdığı gibi bazı nüshalarının devrinin ve Osmanlı döneminin en etkili âlimlerinden biri olan Molla Hüsrev (ö. 885/1480) tarafından istinsah edilmiş olması esere olan teveccühü göstermesi bakımından önemlidir. Sinobî'nin, Zeynîler kabristanlığında medfûn olduğundan hareketle, "Osmanlı'nın Aydın Tarikatı" şeklinde anılan Zeyniyye tarikatına mensup ol-

12 Detaylı bilgi için bk. Mustafa Sinanoğlu, "el-Makâsîd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27: 420-421.

13 Fethi Kerim Kazanç, *Fikh-ı Ekber Şerhleri ve İlyas b. İbrahim es-Sinobî'nin Fikh-ı Ekber Şerhi* (Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 1991), 49-50.

14 İbrahim Hakkı Aydın, "Molla Fenârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 30: 245.

15 Bursa Sultaniye Medresesi'nin önemi hakkında bk. Fethi Kerim Kazanç, "Sinoplu Bir Osmanlı Âlimi Olarak İlyâs b. İbrâhîm es- Sinobî ve Fikh-ı Ekber Şerhi Üzerine Bazı Mülâhazalar", *Uluslararası Geçmişten Günümüze Sinop'ta Türk-İslam Kültürü Sempozyumu Bildiriler Kitabı (5-7 Ekim 2018)*, ed. Cüneyd Aydın ve dğr. (Sinop: Şimal Ajans, 2018), 1: 276-278.

duđu da tahmin edilmektedir.¹⁶

1.2. Şeyh Muhyiddin Bahâeddinzâde

Muhyiddin Muhammed b. Bahâeddin b. Lütfullah es-Sûfi el-Hanefî, fakih ve mutasavvıf bir âlimdir. Kendisinin uzun bir hayat sürdüğü ve Balıkesirli olduğu bilinmektedir. İstanbul'da yaşıyan müellifin *Tefsîr, Şerhu esmai'l-hüsna, Şerhü'l-Fıkhî'l-Ekber* gibi eserler yanında tasavvufa dair bazı risaleler telif ettiği de nakledilmektedir. Zirikli, yaklaşık 952/1545 tarihlerinde vefat ettiğini belirtmektedir. Ancak eserin tahkikli nüshasında ölüm tarihi 956/1549 olarak verilmektedir. Bahâeddinzâde; Ebüssuûd Efendi'nin (ö. 982/1574) babası, Hünkâr Şeyhi namıyla meşhur, Bayramiyye-Şemsiyye'nin Tennûriyye kolunun İstanbul, İskilip ve Edirne'de yaygınlık kazanmasını sağlayan Şeyh Yavsî'nin (ö. 920/1514) halifelerinden biridir. Balıkesir'de Yavsi Baba Tekkesi'nin de şeyhliğini yapan Bahâeddinzâde, Kestelî'nin/Kastallânî (ö. 901/1496) ve Hatibzâde (ö. 901/1496) gibi devrinin önde gelen âlimlerinin tedrisinden geçmiştir.¹⁷

Bahâeddinzâde'nin *el-Fıkhü'l-ekber* şerhi, mevcut şerhler arasında en kapsamlı şerh olarak nitelenebilir.¹⁸ Kestelî de Sultaniye (Çelebi Mehmed) medresesi müderrisi Hızır Bey (ö. 863/1459), Hocazâde (ö. 893/1488) ve Hayâlî (ö. 875/1470?) gibi âlimlerden ders almış; dolayısıyla hocası vesilesiyle Bahaeddinzâde'nin de ilim silsilesi Bursa Sultaniye medresesine dayanmaktadır. Buna ilaveten hocalarının Molla Yegân (ö. 865/1461) ve Molla Fenârî'nin öğrencilerinden olması¹⁹ onun da Bâbertî'ye uzanan bir silsileye sahip olduğunu söylememize imkân ver-

16 Hayreddin Zirikli, *el-A'lâm kâmûsü terâcîm li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ min'el-Arab ve'l-müsta'rebîn ve'l-müsteşrikîn* (Beyrut: Dâru'l-'ilmi'l-melâyin, 1980), 2: 8; Ebü'l-Hayr İsamüddin Ahmed Efendi Taşköprüzâde, *Şekâiku'n-nu'maniyye fi devleti âli Osmanîyye* (Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-Arab, 1975), 63; Ahmed b. Muhammed Edirnevî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, thk. Süleyman b. Salih Hazzî (Medine: Mektebetü'l-'ulûm ve'l-hikem, 1997/1417), 329; Kazanç, *Sînobî'nin Fıkh-ı Ekber Şerhi*, 49-50; Kadir Gömbeyaz, "Sinop'tan Bursa'ya Bir Osmanlı Âlimi: İlyas b. İbrahim es-Sînobî (ö. 891/1486)", *Sinop İli Değerler Sempozyumu Bildiriler Kitabı (15-18 Mayıs Sinop 2013)*, ed. Alpay Tırl ve dđr. (Ankara: HTC Matbaacılık, 2015), 81-84.

17 Taşköprüzâde, *Şekâik*, 259; Semih Ceyhan-Kamil Şahin, "Şeyh Yavsî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39: 75-77.

18 Zirikli, *el-A'lâm*, 6: 60; Muhyiddin b. Muhammed b. Bahâeddin, *el-Kavlü'l-fasl şerhu fıkhî'l-ekber* (İstanbul: Hakikat Kitabevi, 2011).

19 Abdülkadir Özcan, "Molla Yegân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30: 265.

mektedir. Bursa Sultâniye medresesinin müderrisleri arasında Hızır Bey, Mola Hayâlî ve Hocazâde gibi kelâmcı kimliği ile öne çıkan isimler olması, Sultâniye medresesindeki kelâm eğitimin önemli bir gelenek oluşturduğuna işaret etmektedir. Hızır Bey özelinde düşündüğümüzde Sultaniye medresesinin Osmanlı'daki Mâtürîdî gelenek açısından kayda değer bir anlam taşıdığına dikkat çeken çalışmalar bulunmaktadır.²⁰ Buna ilaveten Sahn müderrislerinin de Bursa Sultâniye medresesinden seçildiğine dair bilgiler göz önünde bulundurulduğunda Sultâniye medresesinin Osmanlı kelâm geleneğinin temel yapı taşlarından olduğu anlaşılır.²¹

Bahâeddinzâde, Taşköprüzâde'nin kendisinden hürmetle bahsettiği bir zattır. Taşköprüzâde, Semâniye Medresesi'nde müderrislik yaptığı sırada başına taç giydirildiği bir rüyadan bahsetmektedir. Rüyadan kimseye bahsetmediği halde Bahâeddinzâde'nin bir halifesinin kendisine kadı olacağını haber verdiğini söyleyen Taşköprülü, kadılık görevini kabul ederken bu hadisenin etkisini yadsımamaktadır. Taşköprülü'nün aktardıkları incelendiğinde Bahâeddinzâde'nin keşf sahibi bir şeyh olarak bilindiği ve kendisine itibar edildiği anlaşılmaktadır. Buna ilaveten Şeyh'in şeriata olan bağlılığı ve ilim ehli olması dikkate alındığında şeriatsız tarikat olmaz düsturunu şahsında temsil eden döneminin en önemli âlim şeyhlerinden biri olduğu ifade edilebilir.²² İlim ve riyazet açısından Şeyh Muhyiddin'e itibar edildiğini gösteren bazı olaylar nakledilmektedir. Bunların belki de en önemlisi fetva yetkisine sahip bir şeyh olarak Bahâeddinzâde'nin, Kanûnî Sultan Süleyman döneminin müftüsü Zenbilli Ali Efendi'nin (ö. 932/1526) talebi üzerine Sultan tarafından hastalığı dolayısıyla Zenbilli'ye hilafet etme vazifesine getirilmiş olmasıdır.²³

1.3. Ebü'l-Müntehâ Şehabeddin el-Mağnisâvî

Ahmed b. Muhammed Ebü'l-Müntehâ Şehabeddin el-Mağnisâvî

20 Osman Demirci, *Osmanlı Medreselerinde Kelam Öğretimi İznik, Bursa, Edirne, İstanbul* (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2012), 63, 89, 152.

21 Osman Demirci, *Osmanlı Medreselerinde Kelam*, 174.

22 Taşköprüzâde, *Şekâik*, 259-260.

23 Taşköprüzâde, *Şekâik*, 259; Ahmet Hamdi Furat, *16. Asır Osmanlı Dünyasında Fıkıh* (İstanbul: Yalın Yayıncılık, 2013), 119; Damla Savaş, *Bahâuddinzâde'nin el-Fıkhü'l-Ekber Şerhi el-Kavlü'l-Fasl Temelinde Kelâmî Görüşleri* (Yüksek Lisans Tezi, Yalova Üniversitesi, 2019), 16. Ayrıca bk. Orkhan Musakhanov, "Bahâeddinzâde Muhyiddin Mehmed Efendi'nin Risâle fi mes'eleli hulûdî'l-küffâr Adlı Eseri: İnceleme ve Tahkik", *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 2/1 (Haziran 2019): 82-83.

el-Mâtürîdî el-Hanefî, künyesinden anlaşıldığı üzere Manisalıdır. Hakkında detaylı bilgi bulunmayan müellifin,²⁴ Hanefî bir âlim olduğu ve kıraat alanında yetkin bir zat olduğu bilinmektedir. Döneminin önemli bir Hanefî âlimi olan Mağnisâvî'nin ölüm tarihi hakkında farklı tarihlendirmeler bulunmaktadır. Bunlar arasında bizim tercih ettiğimiz 1000/1591(2),²⁵ risalenin tahkikinde ise Ömer Rıza Kehhâle ve İsmâil Paşa'nın tarihlendirmesini tercih eden araştırmacı 1090/1679 yılını tercih etmektedir.²⁶ Bazı kataloglarda ise 936/1532 yılına tesadüf etmek mümkündür. Yazma nüshalar arasındaki incelemelerimiz neticesinde Mağnisâvî'nin ilgili risalesinin Derviş Osman b. Ali tarafından 1030 tarihinde istinsah edildiğine dair bir kayıtla karşılaştık.²⁷ 1030 tarihli istinsah kaydının bulunması, Mağnisâvî'nin vefatı hakkında 1090 şeklindeki kanaatlerin doğruluğunu zorlaştırmakta; 1000 yılını tercih eden kaynakların tercihinin doğruya daha yakın olduğuna işaret etmektedir.

Müellifin *el-Fıkhü'l-ekber* şerhi, Osmanlı döneminde meşhur olan önemli eserlerden biridir. Kütüphane kataloglarına kısa bir bakış risalenin Osmanlı'daki şöhretini ortaya koymaktadır.²⁸ Buna ilaveten Mağnisâvî şerhinin Özbekistan İlimler Akademisi el-Bîrûnî Şarksinaslık Enstitüsü'nde 1612/II numarada kayıt altında olduğuna dair katalog bilgisi dikkate alındığında,²⁹ şerhin dolaşım ağının Anadolu ile sınırlı kalmadığını ve Özbekistan'a kadar uzandığını göstermektedir.

Mağnisâvî şerhinin bölgedeki şöhretine işaret eden önemli bir husus da Ataullah el-Kursâvî (ö. ?) tarafından *Muhtasaru'l-makâl* isimyle şerh yazılması, bu şerhin 1889 yılında basılmış olmasıdır. Bu veriler Mağnisâvî şerhinin Kazan bölgesinde meşhur olduğunu ortaya koymaktadır.

24 Ahmed Haşim Rahim, "el-Mukaddime", *Şerhü'l-Fıkhî'l-Ekber: Kısmu'l-ilahiyat* (Irak: el-Camiatü'l-Irakıyye, 2012), 3015-3016.

25 Kahhale, *Mu'cem*, 2: 159; Ahmed Haşim, "Mukaddime", 3014-3018; Gölçük-Bebek, "el-Fıkhü'l-Ekber", 12: 546; Sinanoğlu, "Şerh", 38: 564.

26 Ahmed Haşim Rahim, "el-Mukaddime", 3016.

27 Ebü'l-Müntehâ'nın ilgili risalesi şu katalog bilgileri ile kayıt altına alınmıştır. Ahmed b. Mehmed Magnîsâvî, *Şerhu'l-fıkhî'l-ekber*, Milli Kütüphane, Samsun İl Halk Kütüphanesi, 1623, 85b. Katalog bilgileri içerisinde risalenin varak 42b'den başladığı belirtiliyorsa da aslında varak 53b'den (55 no'lu görsel) başlamaktadır.

28 Konuya değinen bir çalışma için bk. Demir, "Akâid Risâleleri", 191-192.

29 A.A. Semenov, *Sobranie Vostoçnih Rukopisey* (Taşkent: Akademi Nauuk Uzbekskey, 1957), 4: 170.

Hayatı hakkında bilgi bulamadığımız Ataullah el-Kursâvî'nin şerhi, risalenin sonunda yer alan kayıt sayesinde öğrendiğimiz 19. yüzyıl Türk-İslam âlimleri arasındaki Şihâbeddîn el-Mercânî'nin (ö. 1889) öğrencisi Nasruddîn b. Abdurrahmân (ö. ?) tarafından bastırılmıştır.³⁰ Eserdeki kayıtlardan şârihin tam adının Mu'înü'd-dîn Ebü'l-Hasan Atâullah b. Muhammed el-Kursâvî olduğu anlaşılmaktadır.³¹ Eserin *Muhtasaru'l-makâl 'alâ şerhi 'akâidi'l-Hanefiyye* şeklinde de isimlendirildiği geçmekte,³² ancak şârih metnin içinde sadece *Muhtasaru'l-makâl* olarak isimlendirdiğini belirtmektedir.³³ Mağnisâvî'nin metninin bölgedeki yaygınlığına dair önemli bir kayıt düşen şârih bu minvalde, "Ehlü'l-İslâm'ın dayanağı Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit *el-Fıkhü'l-ekber* kitabını yazdı. Birçok âlim bu kitabı şerh etti. Onun şerhleri arasında beldelerimizde mütedâvil olanı, İmâm Ebü'l-Müntehâ'nın şerhidir." ifadelerine yer vermektedir.³⁴ Bu veriler, Mağnisâvî şerhinin uzun bir zaman ve geniş bir bölgede etkinliğinin olduğuna işaret etmektedir. Buna ilaveten şerhin Mercânî çevresi ile ilişkisi, bölgedeki tecdid hareket çevreleri içinde etkin olduğuna da bir delâlet sayılabilir.

1.4. Ali el-Kârî

Herat'ta doğan Ali el-Kârî, *el-Fıkhü'l-ekber*'in önemli şârihlerinden biridir. Döneminin meşhur âlimlerinden farklı ilim dallarında eğitim gören Ali el-Kârî'nin, birtakım konularda İmam Mâlik (ö. 179/795), Şâfiî (ö. 204/820) ve bazı Hanefîlere eleştiriler yönelttiği, vahdet-i vücûdu reddetmek için müstakil bir risale telif ettiği; hadis, fıkıh ve kelâm alanlarında farklı eserler yazdığı bilinmektedir.³⁵ Ali el-Kârî, Safevîler'in dîni ve siyâsî faaliyetleri ile bölgelerde etkinliğini artırdığı dönemde Herat'tan ayrılıp hayatını hicret ettiği Mekke'de sürdürmüştür.³⁶

30 Mu'înü'd-dîn Ebü'l-Hasan Atâullah b. Muhammed el-Kursâvî, *Kitâbu Muhtasari'l-makâl 'alâ şerhi'l-fıkhü'l-ekber* (y.y.: b. y., 1889), 181.

31 Kursâvî, *Muhtasaru'l-makâl*, 1.

32 Kursâvî, *Muhtasaru'l-makâl*, 1.

33 Kursâvî, *Muhtasaru'l-makâl*, 3.

34 Kursâvî, *Muhtasaru'l-makâl*, 2.

35 Ömer Rıza Kahhale, *Mu'cemu'l-müellifin terâcimu musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye* (Beyrut: Mektebetü'l-mesnâ-Dâru İhyâ't-türâsi'l-Arabi, 1975), 7: 100; Ahmet Özel, "Ali el-Kârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989) 2: 403-405.

36 Rufet Şirinov, *Ali el-Kârî ve Şerh Metodu (Mirkâtu'l-Mefâtih Örneği)* (Doktora Tezi, Nec-

Ali el-Kârî'nin yaşadığı acı tecrübe telif ettiği eserlerine de yansımıştır. O, Horasan'ın harp bölgesi olmadığına dair açtığı bahiste, bölgedeki Şî'î fırkalarından ve bu fırkaların Ali ve diğer sahabiler hakkındaki olumlu ve olumsuz kanaatlerine dair kısa açıklamalar yaptıktan sonra, "Bana bid'at yurdundan vahyin indiği ve nübüvvetin görüldüğü (Ehl-i) Sunnet memleketlerinin en hayırlısına hicret etme gücü ve tevfikini bahşeden Allah'a hamd olsun" ifadelerine yer vermektedir. Dahası Ali el-Kârî, özellikle Kâbe'yi tavaf ettiklerinde bu fırkaları görmekten bile hoşlanmadığından, onların takiyye noktasında münafıklar gibi olduğundan bahsetmektedir.³⁷ Ali el-Kârî'nin ifadeleri doğduğu bölgenin Safevîler'in politikası neticesinde geçirdiği sosyolojik dönüşüme ve kendisinin oradan hicret etme zorunda kalıp Mekke'ye yerleştiğine açıkça işaret etmektedir.

1014/1605 yılında vefat eden Ali el-Kârî, *Minehu'r-ravzi'l-ezher fi şerhi'l-Fıkhi'l-Ekber* adıyla *el-Fıkhü'l-ekber*'i şerh eden müellifler arasındadır. Ali el-Kârî, kendi döneminin en velut müellif ve şârihlerinin başında gelmektedir. Onun şerhi daha önce Mağnisâvî şerhinde belirttiğimiz gibi etkisini geniş coğrafyalara ve uzun tarihsel süreçlere taşımıştır. Onun, Kazan bölgesinin önemli âlimlerinden Ebü'n-Nasr Abdünnasîr el-Kursâvî'nin (ö. 1812) düşüncelerinde etkili olduğu belirtilmektedir.³⁸ Buna ilaveten yukarıda değindiğimiz Ataullah el-Kursâvî'nin Ebü'l-Müntehâ şerhine yazdığı *Muhtasaru'l-makâl* isimli şerh incelendiğinde Ali el-Kârî'nin bir şârih olarak etkilerini görmek mümkündür. Özellikle ebeveyn-i resul konusunda Ali el-Kârî'nin açıklamalarının kabul edilmediğine; şârihin bu konuda yalnız kaldığına, kendi dönemi âlimleri tarafından reddedildiğine ve ona muhalefet amacıyla eserler telif edildiğine yer verilmektedir.³⁹ Abdünnasîr el-Kursâvî'nin Mercânî üzerindeki etkisi⁴⁰ ve *Muhtasaru'l-makâl*'ın bu çevrede telif edilmiş olması, Ali el-Kârî'nin şerhinin de Ebü'l-Müntehâ şerhi kadar bölgede yaygın bir dolaşıma sahip olduğuna işaret etmektedir. Buna ilaveten Ali el-Kârî'nin ebeveyn-i resul konusuna

---

mettin Erbakan Üniversitesi, 2019), 10.

37 Ali b. Sultan el-Kârî, *Şemmü'l-'avâriz fi zemmi'r-Revâfiz*, thk. Mecîd Halef (Kahire: Merkezü'l-furkân li'd-dirâsâti'l-İslâmiyye, 2004), 49-50.

38 İsmail Türkoğlu - İbrahim Maraş, "Kursavî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26: 447.

39 Kursâvî, *Muhtasaru'l-makâl*, 185, 186.

40 Ahmet Kanlıdere, "Mercânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29: 169.

özgü olarak telif ettiği risaleye yapılan atıf,⁴¹ şârih Ali el-Kârî'nin etkisinin diğer eserleri ile sürdüğünü de göstermektedir.

Şârihlerin biyografileri dikkate alındığında Sînobî ve Bahâeddinzâde'nin sûfî meşrep olduğu kaydedilmelidir. Bu sebeple iki şârih özelindeki değerlendirmeler, bir metin üzerindeki kelâm-tasavvuf karşılaşması şeklinde de düşünülebilir. Genel anlamda da yapacağımız karşılaştırma, aynı geleneğe mensup XV. ile XVII. yy. arasında yaşamış müellifleri kapsayacaktır. Böyle bir çalışmanın, aynı geleneğe mensup ulemanın aynı konular hakkındaki yaklaşımlarını ortaya çıkarabileceğini; şerhlerin tamamının Osmanlı döneminde telif edilmesi hasebiyle Osmanlı'daki kelâm faaliyeti açısından kısmi anlamda da olsa bir fikir verebileceğini söyleyebiliriz.

2. *el-Fıkhü'l-Ekber* Şerhleri Üzerine Mukayeseli Bir Analiz

Şerhlere konu olan bütün problemlere işaret etmek çalışmanın sınırlarını aşacaktır. Böyle bir inceleme, ilgili eserlerin sadece problemlerine dönük bir çalışmanın konusu olmaya daha uygundur. Ayrıca bazı konuların makalenin amaçları açısından kısmî katkı sağlayacağı düşünüldüğünde makalenin belirli konular üzerinden sınırlandırılması kaçınılmazdır. Temelde şerh türü teliflerin bir donmuşluk ve tutuculuk olmadığı ve Osmanlı kelâm geleneğinin Mâtürîdî gelenek üzerinde şekillendiğine dair bir incelemeyi amaçlayan bu çalışmanın, temel varsayımları ve amaçları açısından maksadı hâsıl edecek bazı temel konuların mukayesesi üzerinden şekillenmesi daha doğru bir yöntem olacaktır.⁴² Böylece şerhlerin sorunlara yaklaşım tarzları arasında daha sağlıklı mukayeseler gerçekleştirilebilir, eserlerin şerh geleneği ve Osmanlı Kelâm geleneği hakkında taşıdığı değerlere yakından temas edebiliriz.

Bu gerekçeler dolayısıyla makalenin içeriğinde, "*el-Fıkhü'l-Ekber*'in Ebû Hanîfe'ye Aidiyeti, Şerhler'de Kelâmî Yöntem Tercihi: Nazar, Kimlik Belirleyici Bir Tercih: Nazarî Yönteme Mesafe ve Nakle Yakınlık, *Şerhü'l-Fıkhü'l-Ekber*'in Tartışmalı Bir Problemi: Ebeveyn-i Resul, Eş'arî Kimliğin Tezlerine Yönelik Muhalefet" alt başlıklarına yer verilmiş ve sonuç kısmıyla makale tamamlanmıştır.

41 Kursâvî, *Muhtasarü'l-makâl*, 185.

42 Fethi Kerim Kazanç daha önce Sînobî'yi merkeze aldığı çalışmasında şerhler arasında bazı mukayeselere yer vermektedir. Bk. Kazanç, "Sinoplu Bir Osmanlı Âlimi Olarak İlyâs b. İbrâhîm es-Sinobî", 286-292.

2.1. *el-Fıkhü'l-Ekber*'in Ebû Hanîfe'ye Aidiyeti

Giriş kısmında eserin Ebû Hanîfe'ye nispeti ile ilgili tartışmaların bulunduğuna değinmiştik. Bu noktada Sînobî'nin şerhi daha öne çıkmaktadır. Fatih Sultan Mehmet'e (ö. 886/1481) sunulan Sînobî şerhi, *el-Fıkhü'l-ekber*'in Ebû Hanîfe'ye aidiyetini tartışması açısından diğer şerhlerden ayrılmaktadır. Sînobî'nin böyle bir tartışmayı konuya dâhil etmesinin sebebi, Mu'tezile'den bazılarının Ebû Hanîfe'nin marifetullah hakkında kitap yazmadığına dönük iddialardır. Sînobî, Kerderî (ö. 827/1424) ve Abdülazîz el-Buhârî'nin (ö. 730/1330) birbirlerine yakın ifadelerini, risalenin Ebû Hanîfe'ye aidiyeti ve Ebû Hanîfe'nin böyle bir eser telif etmiş olduğu konusundaki görüşüne şahit tutmaktadır.⁴³ Diğer iddia ise *el-Fıkhü'l-ekber* adlı risalenin Ebû Hanîfe el-Buhârî olarak bilinen Muhammed b. Yusuf'a nispet edilmesidir. Sînobî bu iddianın da aslında büyük bir hata olduğunun altını çizmektedir. Eserde Mu'tezile'nin ilkelerinin ve delillerinin çürütülmesi söz konusu olduğu için Ebû Hanîfe el-Buhârî'ye nispetin doğru olamayacağını vurgulamaktadır.⁴⁴

Sînobî, metnin problem alanında yer almayan "risalenin aidiyeti" şeklinde metnin otantikliği ile ilgili tartışmayı, şerhin problemi haline getirmiştir. Mu'tezile'ye nispet edilen iddianın tespiti veya doğrulanması mümkün görünmemektedir. Ancak *el-Fıkhü'l-ekber*'in Ebû Hanîfe'ye aidiyeti konusunun, Mu'tezilî bir iddia dolayısıyla muhalif bir tutum neticesinde gündem olduğu ihtimalinden bahsedilebilir. Ebû Hanîfe'nin *el-Fıkhü'l-ekber* adlı risalesinin İslam düşüncesinde diğer risalelerinden daha ön planda olmasının arkasında Mu'tezile'ye karşı böyle bir sahiplenme duygusunun yer almış olabileceği de bir ihtimal olarak kaydedilmelidir.

Daha önce konuya değinen Kalaycı, İlyas b. İbrâhim es-Sînobî'nin risalesindeki aidiyet tartışmasıyla ilgili önemli değerlendirmelerde bulunmaktadır. Yukarıda değindiğimiz hususlara işaret ettikten sonra nispet tartışmalarının Harizm bölgesinin bir problemi olarak gündeme gelmiş olabileceğine yer vermektedir. Zira risalenin daha önceki nispet tartışmasında Harizm ve Kerder bölgesinden olan, Sînobî'nin de atif yaptığı, Hâfizüddîn el-Bezzâzî'ye (ö. 827/1424) değinmektedir. Harizm merkezli başka âlimlerin ve eserlerin Anadolu coğrafyasındaki dolaşım ağlarına dair tespitleriyle birlikte ilgili nispet tartışmasının kökenin Harizm bölgesine

43 Kazanç, *Sînobî'nin Fıkh-ı Ekber Şerhi*, 8-10.

44 Kazanç, *Sînobî'nin Fıkh-ı Ekber Şerhi*, 8.

ve tartışma döneminin de daha eski tarihlere uzandığını kaydetmektedir.⁴⁵

2.2. Şerhler'de Kelâmî Yöntem Tercihi: Nazar

Umûr-ı 'âmme ve mümkünlerin ilahiyat konuları için bir vesile konumunda olduğunu belirten Sînobî, marifetullahın nazarî olduğu yaklaşıma sahiptir.⁴⁶ Sînobî; marifetullah konusunda bir öğreticiye ihtiyacın olduğu şeklindeki iddiayı da eleştirmektedir. O, kişinin kendisinin ve kendisi gibi olan şeylerin hudûs ve imkân niteliklerinde ortak olduğunu, Vâci bu'l-Vücûd'un yaratması olduğunu bilmesi üzerinde durur.⁴⁷ Vahdaniyyet konusunda, naklî delilden önce, iki zorunlu varlık olduğu takdirde ortaya çıkacak imkânsızlığa yönelik yaklaşımlarını aklî delil olarak sunmaktadır. Müellif daha sonra naklî delile yer vermektedir.⁴⁸ Bu sıralaması da aslında daha önce işaret ettiği üzere, kelâm ilminin delillerini "aklî deliller" olarak görüp naklî delil ile desteklendiği anlayışının sonucudur. Dolayısıyla Sînobî açısından deliller hiyerarşisi naklî delili gündeme alıp aklî olarak da açıklamaya çalışma şeklinde değil; aklî delillerle başlayıp sonra naklî delil ile destek sunma şeklindedir.⁴⁹

Bahâeddinzâde'nin de bu konuda Sînobî ile aynı kanaatte olduğu görülmektedir. Şârih, Hz. İbrâhîm'in akıl yürütmesinden bahseden ayetin kendisinin mücerret akli kullanarak Rabbi'ni bulduğuna işaret ettiğini; bunun da nazar ve istidlâlin vahiy gelmeden önce meşruiyetine ve gerekliliğine delâlet ettiğini düşünmektedir.⁵⁰

Şârihin nazarî hususlardaki hassasiyetini gösteren en önemli verilerden biri de isbât-ı vâcib konusunda filozofların yöntemini bilerek kullanması ve bunun bir taklit değil hakkın açığa çıkması anlamı taşıdığını

45 Mehmet Kalaycı, "18. Yüzyıl Osmanlı Dini Düşüncesinde Mâturîdîlik Vurgusu: Hanefîlikten Mâturîdîliğe Giden Sürece Dair Bir Tahlil", *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası (Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler) XVIII. Yüzyıl*, ed. Ahmet Hamdi Fuat ve dğr. (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2018), 2: 66-69.

46 Kazanç, *Sînobî'nin Fıkh-ı Ekber Şerhi*, 12.

47 Kazanç, *Sînobî'nin Fıkh-ı Ekber Şerhi*, 15.

48 Kazanç, *Sînobî'nin Fıkh-ı Ekber Şerhi*, 22-23.

49 Kazanç, *Sînobî'nin Fıkh-ı Ekber Şerhi*, 12.

50 Bahâeddinzâde, *el-Kavlü'l-fasl*, 6-9.

belirtmesidir.⁵¹ Bahâeddinzâde'nin bu amacının bir sonucu olarak şerhte önemli bir felsefe-kelâm mukayesesi ortaya koyduğunu da söyleyebiliriz. Hatta diğer şerhlerden ayrı olarak İbn Sînâ'nın eserlerine yapılan yoğun atıflar da dikkat çekmektedir.⁵²

Bahâeddinzâde'nin mukallidin imanı bahsinde anlattıkları onun nazar konusunda ve Sünnî gelenek içerisinde nerede durduğunu gösteren önemli açıklamalar içermektedir. Bahâeddinzâde mukallidin imanının sıhhatini tartışırken, Mâtürîdî kelâm metinleri ile örtüşür şekilde Eş'arî'yi kendilerinden ayrı bir şekilde zikretmiş; Eş'arî'nin, mukallidin imanını sahih kabul etmese de, Bağdâdî'nin nakline göre kâfir de olmadığı görüşünde olduğunu belirtmiştir. Mu'tezile'nin ise mukallidi diğer büyük günahları işleyenler gibi değerlendirdiğini aktardıktan sonra, "bize göre vacibi terk ettiği için büyük günah sahibi olabilir; ancak diğer büyük günahlarda olduğu gibi tekfir etmeyiz" diyerek nazarı konumlandığı "vacip" statüsü; Eş'arî'den kendilerini "bize gelince" diyerek ayrı tutması oldukça dikkat çekicidir.⁵³

Bahâeddinzâde'nin yöntem olarak nazar tercihinde bulunması ve vahiy gelmeden önce de istidlalin gerekliliğine değinmesi, kendisini Eş'arî açıklama modellerinden ayırması ve Eş'arî'nin fiil teorisini cebr-i mutavassıt şeklinde nitelemesi, kelâm gelenekleri açısından yerini tespit edebileceğimiz ve Osmanlı Kelâm geleneği hakkında da üzerinde durabileceğimiz bir noktaya bizi yaklaştırmaktadır. Nitekim Sünnî gelenek içinde olduğu bilinen şârihin ilgili tercihleri kendisini Mâtürîdî geleneğe yaklaştıran önemli bir ayrıntıdır. Bu tercihler mutasavvıf olan Bahâeddinzâde'nin aynı zamanda döneminin önemli bir mütekellimi olarak anılmasıyla haklılığını teyit etmektedir.⁵⁴

Mutasavvıf-kelâmcı kimliğine sahip olma ihtimali yüksek olan Sî-nobî ve bu kimliğin açık ve güçlü bir temsilcisi olan Bahâeddinzâde'nin nazar konusundaki ısrarları, Osmanlı dönemi Kelâm hareketi içerisinde ayrıca mutasavvıf-kelâmcı kimliğinin kesişim noktaları olarak değeren-

51 Bahâeddinzâde, *el-Kavlü'l-fasl*, 26.

52 Bahâeddinzâde, *el-Kavlü'l-fasl*, 12, 68, 72, 233, 261-262, vd.

53 Bahâeddinzâde, *el-Kavlü'l-fasl*, 17.

54 Hasan Spiker, "The Possibility of a Mystical Kalâm Amongst The Ottoman 'Ulamâ: The Case of Ibn Bahâ' al-Dîn", *Osmanlı'da İlm-i Kelâm Âlimler, Eserler, Meseleler*, ed. Osman Demir ve dğr. (İstanbul: İSAR Yayınları, 2016), 422.

dirilebilir. Bu kesişim ayrıca incelenmesi gereken bir konu olsa da marifetullahın nazarî olduğunu söyleyen iki şârih özelinde belirleyici kimliğin kelâm olduğu anlaşılmaktadır.

2.3. Kimlik Belirleyici Bir Tercih: Nazarî Yönteme Mesafe ve Nakle Yakınlık

Bir önceki başlıkta Sînobî ve Bahâeddinzâde'nin kelâm ilminin mümeyyiz vasfı olan nazarî yöntemi benimsediklerine ve tasvip ettiklerine yer vermiştik. Ancak bu konuda Ali el-Kârî ile Mağnisâvî'nin tutumları farklılaşmaktadır.

Mağnisâvî kelâmın meşruiyeti ve marifetullahın kaynağı sorunlarıyla ilgilenmemektedir. Eserini kitap, sünnet ve bazı muteber eserlere dayanarak şerh edeceğini belirterek, bu açıklamasına uygun bir şekilde hareket etmektedir.⁵⁵ Mağnisâvî'nin tavrı, şerhini bir tartışma metninden uzak kurguladığı izlenimi vermektedir. Bilhassa onun Sünnî gelenekler içindeki farklılaşmaları şerhe yoğun olarak taşımamayı tercih ettiği ifade edilebilir. Bu açıdan gerek marifetullahın nazarî oluşu, yöntem olarak nazar vurgusu ve kelâmın meşruiyeti vb. Hanefî gelenek içindeki ihtilafları metne dâhil etmemiştir.

Ali el-Kârî geniş bir mukaddime kaleme alarak kelâmın meşruiyetini tartışmaktadır. Bu tartışma Selef ulemasına yapılan yoğun atıfla derinleştirilmekte; Cüveynî, Gazzâlî ve Râzî gibi önemli kelâmcıların hayatlarının sonlarına doğru kelâm hakkında yaşadıkları nakledilen kanaat değişikliklerine yer verilmektedir.⁵⁶ Bu tercihin tarihi arka planı düşünüldüğünde Ali el-Kârî'nin açıklamalarının müstakil olarak ele alınması gerekmektedir.

Kelâm yöntemi konusunda ciddi bir eleştiri bahsi sayılabilecek bu bölümler, Kitap ve Sünnet vurgusu ile dikkat çekerken, Sünnî nazarî bir kelâm metninden daha çok, Ehl-i hadis'in usûlü'd-dîn ve kelâm muhalifi

55 Ebû'l-Müntehâ Ahmed b. Muhammed el-Hanefî el-Mağnisâvî, *Şerhü'l-Fıkhî'l-Ekber* (y.y.: b.y., 1297), 3.

56 Ebû'l-Hasan Nureddin Ali b. Sultan Muhammed Ali el-Kârî, *Minehu'r-ravzi'l-ezher fi şerhi'l-Fıkhî'l-ekber ve meahu et-ta'lik el-müyesser 'alâ şerhi'l-Fıkhî'l-Ekber* (Beyrut: Dâru'l-beşâiri'l-İslamiyye, 1419/1998), 29-42. Bu sebeple Karadaş, Ali el-Kârî'nin eserindeki yöntemini Selef akidesine dönüş şeklinde yorumlamaktadır. Bk. Çağfer Karadaş, "Ali el-Kârî'nin Hayatı, Selef Akidesine Dönüş Çabası ve Eserleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (1993): 287-299.

Hanefî fakihlerin yaklaşımlarını hatırlatmaktadır.⁵⁷ Ali el-Kârî, bu yaklaşımın devamı niteliğinde, Sînobî ve Bahâeddinzâde'den farklılaşarak zikrettiği ayetlerin akıl sahipleri için yeterli olacağını, aklî mukaddimelere başvurmanın ya da böyle bir gerekliliğin söz konusu olmayacağı üzerinde durmaktadır.⁵⁸

Ali el-Kârî'nin tercihleri kimlik tanımlayıcı bir niteliğe sahiptir. Zira kelâmın meşruiyeti ile ilgili mesafeli açıklamalar, Sünnî bir Hanefî âlimin ait olduğu kültür kodlarını tespit etmeyi mümkün kılmaktadır. Kelâmın meşruiyeti veya Ebû Hanîfe'nin kelâm ilmine karşı tavrının olumlu mu olumsuz mu olduğu konusu, Hanefî âlimler arasında tartışmalı bir meseledir. Bu hususta özellikle fıkıh merkezli Hanefîliği temsil eden fakih Hanefîler, kelâmın meşruiyetine olumsuz yaklaşmakta ve Ebû Hanîfe'nin kelâma olan tutumunun da olumsuz olduğu üzerinde durmaktadır. Ancak başta Mâtürîdî olmak üzere mütekellim Hanefîler ise kelâmın gerekliliği üzerinde durarak Ebû Hanîfe'nin sadece fıkıh değil kelâm nosyonunu da muhafaza ve müdafaa etmektedirler.⁵⁹

57 Krş. Ali el-Kârî, *Minehu'r-ravz*, 29-42, 48-50; Ahmet Erkol, *Kelam İlmine Yöneltilen Eleştiriler: Selef Alimleri ve Gazali Örneği* (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2002); M. Hayri Kırbaoğlu, *Ehl-i Sünnet'in Kurucu Ataları: Ashâbu'l-Hadîs'e Göre Allah'ın Sıfatları Meselesi* (Ankara: OTTO Yayınları, 2017), 121, 188-189; Takiyüddîn Ebi'l-Abbâs Ahmed İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-fetâvâ*, thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım (Riyad: Mecmau'l-Melik Fehd li-tibâati'l-Mushafî's-Şerif, 1995) 5: 420.

58 Ali el-Kârî, *Minehu'r-ravz*, 52-53.

59 Hanefîler arasındaki ilgili ayrım hakkında detaylı bilgi için bk. Abdullah Demir, "Mâtürîdî Gelen-ekinin Teşekkül Sürecinin Teorik Temelleri: Mâverünnehirli Mütekellim Hanefîlerin Din Anlayışı", *Din Felsefesi Açısından Mâtürîdî Gelen-Ek-i Klasik Ve Çağdaş Metinler Seçkisi III*, ed. Recep Alpyağıl (İstanbul: İz Yayıncılık, 2016), 19-48; Abdullah Demir, "Farklı Ebû Hanîfe Tasavvurları: Fakih ve Mütekellim Hanefîler Örneği", *Kastamonu Üniversitesi IV. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu - Hanefîlik-Mâtürîdîlik (05-07 Mayıs 2017)*, ed. Cengiz Çuhadar ve dğr. (Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Matbaası, 2017), 643-654; Mehmet Kalaycı, "Osmanlı Sünniliğinin Beslenme Kaynakları: Hadisçi Hanefîlik ve Osmanlı'ya İntikali", *XVII. Türk Tarih Kongresi Osmanlı Tarihi (Ankara 15-17 Eylül 2014)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018) 4/3: 1128. Farklı Hanefîlik tasavvurlarının Mısır bölgesi için de söz konusu olduğu ifade edilebilir. Bu bağlamda Tahavî şerhleri üzerinden Mısır'daki farklı Hanefîlik tasavvurları hakkında bir inceleme için bk. Mustafa Aykaç, "Tahâvî Bağlamında İki Farklı Hanefîlik Okuması (Ekmelüddîn El-Bâbertî Ve İbn Ebi'l-İzz Örneği)", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/33 (2018): 152-154. Tahavî'nin *Akâidî*'nin Hanefî gelenekten ayrı şekilde dini düşüncede merkezi teşkil etme ve otorite metin olarak inşa süreci hakkında bk. İhsan Timür, "Tahâvî Akîdesi'ne Ehl-i Hadis Yorum: Sadruddin İbn Ebi'l-İz ve el-Akîdetü't-Tahâviyye Şerhi", *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/2 (Güz 2017): 53-72; İhsan Timür, "Selefi Çevrelerin

Ali el-Kârî'nin Herat'ta doğup eğitim aldığını dikkate aldığımızda Hanefî geleneğinin kendi içindeki ayrışmanın yaşandığı bölgede yetişen bir müellif ve şârih olarak metnin problematiğinde dönüşüm sağlamaya çalıştığını söyleyebiliriz. Zira temelde kelâm ile ilgili kurucu bir metnin ve kurucu İmâm'ın eserinin şerhini, kelâm karşıtı nakillerle ve kelâm muhalifi Ebû Hanîfe tasavvuruna sahip fakih Hanefîler'in yaklaşımlarına paralel inşa etmek, metnin ait olduğu kelâm zeminini şerhin içinde tartışmaya açmak anlamına gelmektedir. Dolayısıyla kelâmın meşruiyeti tartışmalarını metne taşıması ve nazar yerine nakil vurgusunda bulunması, Ali el-Kârî'nin Ebû Hanîfe'yi kelâm muhalifi Hanefî fakihler üzerinden şerh ettiğini söylememize imkân vermektedir.

Ali el-Kârî'nin bu tutumu ve fakih Hanefî kimlik unsurları dolayısıyla Osmanlı döneminin önemli bir âlimi, Kadızâdeliler-Sivâsîler geriliminde Kadızâdeliler için otorite olan Birgivî ile yakınlık kurmak da mümkündür. Araştırmacılar, Birgivî'nin de kelâma olan mesafeli tavrından hareketle onu, mütekellim Hanefîlere değil, Buharalı fakih Hanefîlere yakın değerlendirmektedir.⁶⁰ Buna paralel olarak da Ali el-Kârî'nin Birgivî'ye olan yakınlığına dikkat çekilmektedir.⁶¹

Bu benzerliğe rağmen Ali el-Kârî'nin tavrının fakih veya fıkıhçı Hanefîler'den farklılaştığı önemli bir nokta vardır. Bu da Ali el-Kârî'nin Ebû Mansûr el-Mâtürîdî geleneği olarak mütekellim Hanefîler'in cevap tarzlarını benimsemesinde karşımıza çıkmaktadır. Zira kendisi Mâtürîdî'ye ve diğer mütekellim Hanefîler'in eserlerine ya da onların eserlerindeki açıklama tarzlarına atıf yapmaktadır.⁶² Bu durum, Ali el-Kârî'nin tavrının kendine özgü ele alınma gerekliliğini gündeme getirmektedir. Ancak biz

---

el-Akîdetü't-Tahâviyye Üzerinden Hanefî Akaidine Sızma Girişimleri", *Kastamonu Üniversitesi IV. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu - Hanefîlik-Mâtürîdîlik (05-07 Mayıs 2017)*, ed. Cengiz Çuhadar v.dğr. (Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Matbaası, 2017), 2: 594-610.

60 Abdullah Demir, "İmam Birgivî Selefi mi yoksa Mâtürîdî mi?", *Balikesirli Bir İslam Âlimi İmam Birgivî (Bildiriler Kitabı)*, ed. Mehmet Bayyığıt ve dğr. (Balikesir: Balikesir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları/Eğitim, 2019), 2: 311-312.

61 Mehmet Kalaycı, "Birgivî Mirasının Toplumsal ve Metinsel Taşıyıcıları: Kadızâdeliler ve Etrafındaki Ulema", *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası (Alimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler) - XVII. Yüzyıl*, ed. Hidayet Aydar ve dğr. (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2017), 440 (29. dipnot).

62 Ali el-Kârî, *Minehu'r-ravz*, 306-308.

onun hakkında kendine özgü bir selefilik yorumu yerine⁶³ Hanefî gele- nek açısından kendisinden önceki iki geleneğin de izlerini taşıyan ancak büyük oranda fakih Hanefîler'e yakın durduğu yorumunun doğruya daha yakın olacağı kanaatindeyiz. Bu şekilde Ali el-Kârî'nin kelâmî problemlerdeki mütekellim Hanefîler'in cevap kümelerindeki birikim ile fakih Hanefîler'in kelâma mesafeli duruşunu sürdürmesi daha anlaşılır görünmektedir.

2.4. Şerhü'l-Fıkhi'l-Ekber'in Tartışmalı Bir Problemi: Ebeveyn-i Resul

el-Fikhü'l-ekber'in kelâm tarihine en büyük problematik etkilerinden biri, literatürde ebeveyn-i resul olarak geçen Hz. Peygamber'in anne ve babasının dini durumu meselesidir. Bu konu özellikle Suyûtî'nin (ö. 911/1505) telif ettiği çeşitli risaleler ile Memlûk, ardından da Osmanlı coğrafyasında tartışılan temel problemler arasında yer almıştır. Buna ilaveten Osmanlı döneminde sosyo-kültürel sonuçları olan Kadızâde ve Sivâsî ayrışmalarında tartışılan önemli bir konu olarak da karşımıza çıkmaktadır.⁶⁴ Konunun yoğun olarak tartışıldığını gösteren bir veri de konuyla ilgili müstakil risalelerin telif edilmiş olmasıdır.⁶⁵

63 Karadaş, "Ali el-Karî'nin Hayatı, Selef Akidesine Dönüş Çabası", 291.

64 Kâtip Çelebi, *Mizânü'l-Hak fî İhtiyârî'l-Ahak* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993), 44-52; Kalaycı, "Kadıızâdeliler ve Etrafındaki Ulema", 449. Bu açıdan Ocak'ın Kadızâdeliler ve Sivâsîler çekişmesinde gündemde olan problemleri sıraladıktan sonra bu meselelerin "ilk defa Kadızâde Mehmed Efendi tarafından ortaya atıldığına" dair ifadelerinin tashihe muhtaç olduğunu; bu konuların çoğunun geçmişe dayanan sorunlar olduğunu altı çizilmelidir. Ahmet Yaşar Ocak, "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Dinde Tasfiye (Püritanizm) Teşebbüslerine Bir Bakış: "Kadıızâdeliler Hareketi", *Türk Kültürü Araştırmaları* XVII-XXI/1-2 (1979-1983): 217. Ocak'ın İmam Birgivi ile ilgili kanaatlerine yönelik eleştirel bir çalışma için bk. Âdem Arıkan, "Osmanlı'da İbn Teymiyyeciliği Birgivi Üzerinden İhdas Etmenin İmkânı -Eleştirel Bir Yaklaşım", *Osmanlı'da İlm-i Kelâm: Âlimler, Eserler, Meseleler*, ed. Osman Demir ve dğr. (İstanbul: İSAR Yayınları, 2016), 471-521.

65 Konu hakkında detaylı bilgi için bk. Mustafa Akçay, "Hz. Peygamber'in Anne-Babasının (Ebeveyn-i Resûl) Dini Konumuna Dair Ebû Hanîfe'ye Atfedilen Görüş Etrafındaki Tartışmalar", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (2009): 1-27; Kadir Gömbeyaz, "Ebeveyn-i Resûl Meselesine Özgün Yaklaşımlar: İbrahim el-Halebî'ye (ö. 956/1549) Nispet Edilen Bir Risalenin Neşri ve Analizi", *Bilimname* 38/2 (2019), 57-61; Kadir Gömbeyaz, "Vânî Mehmed Efendi'nin Hz İbrahim'in Babası ve Ebeveyn-i Resûl Hakkındaki Görüşleri", *Ulusal Vani Mehmed Efendi Sempozyumu (7-9 Kasım 2009)*, ed. Mehmet Yalar, Celil Kiraz (Bursa: Emin Yayınları, 2011), 205-232; Yusuf Oktan, "Saçaklızâde Muhammed b. Ebû Bekr el-Mara'sî (ö. 1732)'nin Risâletü's-Sürûr

Ebû Hanîfe'nin ilgili konuya dair risaledeki ifadeleri hakkında ihtilaf bulunmaktadır. *el-Fıkhü'l-ekber* nüshalarında ebeveyn-i resul hakkında "küfür veya fitrat üzere öldüğü" şeklinde farklı ifadelerin yer aldığı; "küfür" şeklinde geçen nüshalarda da istinsah hatası olabileceği ihtimalleri üzerinde durulmaktadır.⁶⁶ Ancak makalede incelediğimiz şerhler, bu ihtilafları metne taşımamakta, bilakis "küfür" şeklindeki ifadenin geçtiği metni şerh etmektedirler. Bu sebeple makaleye konu olan dört şerhin, "ebeveyn-i resulün küfür üzere öldüğü ifadesine" yaklaşımları ele alınmayı hak eden bir konu görünümündedir. Bu önem, şârihlerin konuya yaklaşımlarındaki farklılıklarla birlikte düşünüldüğünde daha da artmaktadır.

İlyas b. İbrâhim es-Sînobî, Ebû Hanîfe'nin Hz. Peygamber'in anne ve babasının küfür üzere öldüğüne dair ifadesini, Kurtubî'nin (ö. 671/1273) *Tezkire*⁶⁷ ve *Tefsiri*'ne⁶⁸ atıf yaparak ihyâ hadisi çerçevesinde ele almaktadır. Bu sebeple Hz. Peygamber'den nakledilen, "Benim babam da senin baban da cehennemdedir." şeklindeki rivayetin gelebileceği muhtemel anlamlar üzerinde durmakta ve bu rivayetin doğurduğu olumsuz anlamı "ihyâ" hadisi ile tevil etmeye çalışmaktadır. Ona göre "Benim babam da senin baban da cehennemdedir." rivayeti, Hz. Peygamber'in anne ve babasının iman etmek üzere yeniden diriltirme olayından önce söylenmiş olabilir. Buna ilaveten şârih, Hz. Peygamber'in anne ve babasının öldükten sonra diriltilip iman ettiklerine dair haberi, nebinin mucizesi ile ilişkilendirmektedir. Bu ilişkilendirme, Kurtubî'nin aynı konuyu Hz. Peygamber'in kerameti ve fazileti üzerinden ele aldığı ifadelerinin etkisinde şekillenmiş görünmektedir.⁶⁹

Sînobî'nin Hz. Peygamber'in anne ve babasının cehennemde olduğu yaklaşımından uzak durmaya çalıştığı dikkat çekmektedir. Bu sebeple o, sorunu rivayetlerle çözmeye çalışırken metinden tamamen uzaklaşmaktadır. Zira kendisi Ebû Hanîfe'nin ifadesinin taşıdığı anlam üzerinde durmamakta ya da Ebû Hanîfe'nin böyle bir ifadeye neden yer vermiş ola-

---

ve'l-Ferah Adlı Eserinin Tahlili", *Academic Knowledge* 2/2 (2019): 107-120.

66 Akçay, "Hz. Peygamber'in Anne-Babasının Dîni Konumu", 14-17.

67 Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *Kitâbü't-Tezkire bi ahvâli'l-mevtâ ve umûri'l-âhireti*, thk. Sâdık b. Muhammed b. İbrâhîm (Riyad: Dârü'l-minhâc, 1425), 1: 138-142.

68 Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Berdûnî ve İbrahim Atfîş (Kâhire: Dârü'l-kütübî'l-Mısriyye, 1964), 2: 93.

69 Kurtubî, *Kitâbü't-Tezkire*, 1: 141.

bileceğine yoğunlaşmamaktadır.⁷⁰ Bu sebeple Sînobî'nin Ebû Hanîfe'yi bu konuda Kurtubî üzerinden şerh ettiğini söylememiz mümkündür.

Bahâeddinzâde soruna gelenekteki ele alınış tarzında değil Ebû Hanîfe'nin böyle bir ifadeye hangi açıdan yer vermiş olabileceğinden hareketle yaklaşmaktadır. Bu sebeple o, Ebû Hanîfe'nin iman anlayışı üzerinden konuya açılım kazandırmaktadır. Bu sebeple, ebeveyn-i resulün dînî durumu hakkındaki açıklama tarzlarından Bahâeddinzâde'nin önemli bir farklılık taşıdığı dikkat çekmektedir.⁷¹

Bahâeddinzâde, iman ve küfrün hakikat açısından Allah dışında kimsenin bilemeyeceği iki durum oluşundan hareketle konuya başlamaktadır. Bundan sonra da delillerle kişilerin mümin ya da kâfir olduğunu bilme imkânı olsa da münâfiğin durumundaki gibi kesin şekilde hakikatteki durumuna hükmetmenin kişilerin yetkisinde olmayan bir şey olduğunun altını çizmektedir. Bahâeddinzâde'nin üzerinde durduğu husus, herhangi bir kişinin küfür üzere öldüğünden bahsetmenin hakikat açısından değil de hükmî yani dünyevî açıdan mümkün olabileceğidir.⁷²

Bu teorinin temelleri Ebû Hanîfe'nin iman anlayışına dayanmaktadır. Ebû Hanîfe inanç gruplarını mümin, münâfik ve kâfir şeklinde ayırdıktan sonra bunları Allah katında ve insanlar arasında olmak üzere iki ayrı kategoride ele almaktadır. Bu sebeple dilinde ikrâr olduğu halde kalbinde tasdiki olmayan kişi (münâfik), hakikatte (Allah katında) kâfir ancak insanlar arasında (hükmen) mümin kabul edilmektedir. Kalbinde tasdik olduğu halde dilinde ikrar olmayan kişi ise insanlar arasında (hükmen) kâfir, hakikatte (Allah katında) mümin sayılmaktadır. İmanın hakikatteki temel kriteri, kulların bilemeyip Allah'ın bilebileceği kalbin tasdikidir. İlkesel anlamda hakikatte ve hükmen ayırımının teorik zemini tümel olarak oluşturulduktan sonra bu tümel ilkenin hakikatteki boyutunun bireylere ismen uygulanması ise sıhhatli değildir.⁷³

70 Kazanç, *Sînobî'nin Fıkh-ı Ekber Şerhi*, 141.

71 Konuyla ilgili gelenekte gündeme gelen yaklaşımlar hakkında detaylı bilgi için bk. Akçay, "Hz. Peygamber'in Anne-Babasının Dînî Konumu", 1-27; Gömbeyaz, "Ebeveyn-i Resûl Meselesi", 57-81.

72 Ebû Hanîfe, "el-Âlim ve'l-müte'allim", *el-Akîde ve 'ilmü'l-keîâm*, nşr. Zâhid Kevserî (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2009), 576, 577, 578, 585-586; Bahâeddinzâde, *el-Kavlü'l-fasl*, 422-423.

73 "Hakikatte kâfir olanlar cehennemdedir." demek tümel anlamda mümkündür. Ebû Hanîfe, "el-Fıkhü'l-ebsat", *el-Akîde ve 'ilmü'l-keîâm*, nşr. Zâhid Kevserî (Beyrut: Dâ-

Yukarıdaki durumun aksi düşünülüşünde ilkeye aykırı hareket edilmiş olacaktır. İşte tam bu sebeple Bahâeddinzâde, Ebû Hanîfe'nin ilkesine rağmen belirli şahıslar olarak Hz. Peygamber'in anne ve babasının hakikatteki durumunu değil hükmî durumunu dikkate alarak bu cümleye yer verdiğini belirtmektedir. Teoriye göre hakikatte herhangi bir kişinin iman ya da küfür taşıdığını bilmek sadece Allah'ın bilgisine konu olduğuna göre, Ebû Hanîfe'nin bu ifadeye yer vermesi, hükmî/insanlar arasındaki durumunu dikkate alarak söylediği varsayıldığında anlaşılır olmaktadır. Aksi halde Ebû Hanîfe'nin kendi ilkesine aykırı hareket ettiği sorunu gündeme gelmektedir ki Bahâeddinzâde de aslında bu açıklama modeli ile Ebû Hanîfe'nin ifadesinin onun teorisi içerisinde nasıl anlaşılması gerektiği üzerinde durmaktadır. Bir anlamda Ebû Hanîfe'nin sisteminin diğer parçalarını da dikkate alarak İmam'ı şerh etmektedir.⁷⁴

Ebû Hanîfe'nin ifadesinin ilgili konu açısından bu şekilde şerh edilmesinin oldukça özgün olduğunun altı çizilmelidir. Diğer şârihler Ebû Hanîfe'nin sisteminin diğer uzantılarını dikkate almamakta; bu açıdan aslında zahiren Ebû Hanîfe'nin sistemi içinde bir çelişki olarak değerlendirilebilecek durumu sorunsallaştırmamaktadır. Ancak Bahâeddinzâde, ebeveyn-i resulün hükmen küfür üzere öldüğü kesin olduğu ve hakikatteki durumun Ebû Hanîfe dâhil kimsenin bilemeyeceği için Ebû Hanîfe'nin buradaki ifadeye hükmen/şer'an yer vermiş olabileceği ihtimali üzerinde durmaktadır. Bu şekilde şârihlerin dile getirmekten imtina ettikleri ebeveyn-i resulün küfür üzere öldüğü konusunu hakikatle ilişkilendirmeden ve sistemin kurucusu Ebû Hanîfe'nin kendi içinde gündeme gelebilecek bir çelişkiyi⁷⁵ de aşarak konuyu sonlandırmaktadır.

---

ru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2009), 613. Ancak "A şahsı hakikatte kâfirdir. O halde A kişisi cehennemlidir." şeklinde bir sonuç, Ebû Hanîfe'nin sistemi açısından doğrulanamayacaktır. Zira "A şahsı hakikatte kâfirdir." öncülü, herhangi bir şahsın "hakikatteki durumunu bilme" iddiası taşımaktadır. Oysa Ebû Hanîfe, kişinin hakikatteki tasdik ya da inkar/tekzib durumunun sadece Allah tarafından bilinebileceği üzerinde durmaktadır. (Ebû Hanîfe, "el-Fıkhü'l-ebîsat", 609). Ebû Hanîfe'nin ilgili tasnifi hakkında bk. Galip Türcan, "Ebû Hanîfe ve Ehl-i Sünnet Kelamının Oluşumuna Katkısı", *Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu Bildiriler (31 Mayıs - 1 Haziran 2007)*, ed. İsmail Hakkı Göksoy - Necdet Durak (Isparta: Fakülte Kitabevi, 2007), 493-494; Mustafa Aykaç, "Ebû Şekûr es-Sâlimî'nin İmana Dair Bazı Görüşleri", *Trabzon İlahiyat Dergisi* 6/2 (Güz 2019): 201-202.

74 Bahâeddinzâde, *el-Kavlü'l-fasl*, 422-423.

75 Buradaki çelişkiden kastımız Ebû Hanîfe, kişilerin hakikatte (Allah katında) mümin ya da kâfir olduğunu bilmenin mümkün olmadığını söyledikten sonra belirli kişiler

Mağnisâvî ise konuya çok kısa değinmektedir. Ona göre Ebû Hanîfe'nin ifadesi, Hz. Peygamber'in anne ve babasının iman üzere olduğunu söyleyen Râfizîler'e reddiye niteliğindedir. Onun burada Râfizîler'e reddiye şeklinde düştüğü kayıt önem arz etmektedir.⁷⁶ Zira Râfizîler'e yönelik red ifadesi, Sînobî'nin ifadeleri arasında da bulunmaktadır. Ancak Sînobî, Râfizîler'e Hz. Peygamber'in amcası Ebû Tâlib'in küfür üzere öldüğüne yönelik Ebû Hanîfe'nin sözlerini şerh ederken değinmektedir.⁷⁷ Bu açıdan Mağnisâvî'nin ilgili tercihi kendi içinde bir ibarenin basit bir yer değişikliği gibi görünse de gelenekte *Fıkh-ı Ekber* şârihi olarak bilinen Sînobî'nin Ebû Hanîfe ilgili şerhini, yeniden şerh etmek anlamına gelmektedir. Mağnisâvî, Sînobî'nin adını vermese de ilgili tercih ile Sînobî'nin tercihinin kabul etmemekte; bilakis Sînobî'nin şerhteki tercihinin alanını genişletmektedir. Bu basit değişiklik neticesinde Sînobî'nin Ebû Tâlib hakkında yaptığı yorum, Mağnisâvî tarafından Ebû Hanîfe'nin Hz. Peygamber'in anne ve babasının hükmüne değinen yerlere taşınmış olmaktadır. Bu durum, şerhteki küçük bir tercihin/değişikliğin taşıdığı ya da taşıyabileceği muhtemel anlamların ehemmiyetine işaret etmektedir.

Ali el-Kârî, Ebû Hanîfe'nin ilgili ifadesinin gerçekliğinden emindir. Bu sebeple Ebû Hanîfe'nin kanaatlerini bağlamından koparma adına konu içerisine dâhil edilen "ihyâ" hadisi ile hareket etmeye ve Hz. Peygamber'in anne ve babasının iman üzere öldüğü yaklaşımlarına katılmaktadır. Müellif, şerhte konuyu kısaca ele alırken konuyla ilgili telif ettiği müstakil eserinde detaylı surette incelemektedir. Bu sebeple Ali el-Kârî, konuyu Suyûtî'nin açıklamalarını reddettiği müstakil eserine yönlendirmektedir.⁷⁸ Buna rağmen cehaletle nitelediği bazı Hanefîler'in ilgili konu hakkındaki açıklamalarının İmâm'ın yaklaşımına uygun olmadığına yer vermektedir.⁷⁹ Diğer eserinde de özellikle Suyûtî, İbn Hacer el-Mekkî (ö.

---

olarak Hz. Peygamber'in anne ve babasının küfür üzere öldüklerini belirttiği ifadelerinin "hakikatte küfür üzere öldüler" anlamında kullanmış olmasıdır. Zira bu durum önce Allah dışında kimsenin bilemeyeceğini söylediği bir konuda kendisinin hakikatteki duruma göre hüküm verdiği anlamına gelecektir. Bahâeddinzâde de bu sebeple Ebû Hanîfe'nin ifadesinin "hükmen" olduğu üzerinde durmaktadır.

76 Mağnisâvî, *Şerh*, 30.

77 Kazanç, *Sînobî'nin Fıkh-ı Ekber Şerhi*, 142.

78 Ali el-Kârî, *Minehu'r-ravz*, 310; Ali b. Sultân Muhammed el-Kârî, *Edilletü mu'tekadi Ebî Hanîfe fî ebeveyni'r-Resûl 'aleyhi's-salât ve's-selâm*, thk. Meşhur b. Hasan b. Selmân (Medine: Mektebetü'l-gurabâi'l-eseriyye, 1993), 62-147.

79 Ali el-Kârî, *Minehu'r-ravz*, 310. Diğer eserinde ise Ali el-Kârî, fetva mertebesine ulaş-

974/1567), İbn Kemâl (ö. 940/1534) gibi âlimlerin konuyla ilgili yaklaşımlarını eleştirmektedir.⁸⁰

Ali el-Kârî, Hz. Peygamber'in nesebinin temizliği hakkında İbn Kemâl'in yaklaşımını eleştirse de Muvaffaküddîn İbn Kudâme'ye (ö. 620/1223) de atıf yaparak Hz. Peygamber'in nesebi hakkında incitici söz söyleyen kişinin, öldürüleceğinden bahsederek konunun hassasiyeti üzerinde durmaktadır. O, kâfir olarak ölenlere lanet okumanın mübah olduğu; ancak Hz. Peygamber'in anne ve babası hakkında böylesi bir tavrın doğru olmayacağına kanaatinde Ebû Hanîfe'nin *Menâkıb* müellifi Kerderî'ye katılmaktadır. Kerderî'nin bu konudaki gerekçesinin "ihyâ" hadisi olmasına karşın Ali el-Kârî, "ölüler sebebiyle yaşayanlara eziyet vermeyin" hadisine dayanmaktadır. Bu şekilde "ihyâ" rivayeti ile ilgili ilkesel duruşunu ve Hz. Peygamber'in anne ve babasının küfür üzere öldüğü kanaatinde olsa da onlar hakkında incitici söz söylememe şeklindeki hassasiyetini de korumaktadır.⁸¹ Ali el-Kârî konuyla ilgili yaklaşımlarını, Hz. Peygamber'in ebeveyninin küfür üzere ölmüş olduğu takdirde bazı hikmetli durumların düşünülebileceğine yer vererek sonlandırmaktadır.⁸²

2.5. Eş'arî Kimliğin Tezlerine Yönelik Muhalefet

Sînobî'nin diğer şârihlerden ayrıldığı konulardan biri de eserinde Ebû Hanîfe hakkında kullanılan "Mürçi" ifadesinin doğruluğunu tartışmasıdır. Sînobî, bu nispeti Ebû Hanîfe ve onun gibi olanlar için "dilerse affeder dilerse azap eder diyerek Allah'a havale etme" yaklaşımlarına hamletmektedir. Buna göre irca sebebiyle Mürçie'den zikredilmeleri, durumun ertelenmesi, sevap ve azap konusunda kesin hüküm vermemeleri anlamındadır.⁸³

Burada işaret etmese de Ebû Hanîfe'nin Mürçie'den sayılmasında eleştirdiği isimlerin başında Eş'arî'nin olduğu açıktır. Zira Eş'arî, Ebû Hanîfe'yi iman tanımı dolayısıyla Mürçie'den saymaktadır. Oysa Sînobî

---

masına ve Ebû Hanîfe'nin konuyla ilgili yaklaşımına vakıf olmasına rağmen yakın dönemdeki bazı Hanefî âlimlerin Suyûtî'ye ve Şâfi'îler'in çoğuna uyarak bu konuda fetva vermelerinin kendisine ilginç geldiğinden bahsetmektedir. Ali el-Kârî, *Edilletü mu'tekad*, 142.

80 Ali el-Kârî, *Edilletü mu'tekad*, 113-118, 119-136, 137-141, 142, 143.

81 Ali el-Kârî, *Edilletü mu'tekad*, 143-144.

82 Ali el-Kârî, *Edilletü mu'tekad*, 146-147.

83 Kazanç, *Sînobî'nin Fıkh-ı Ekber Şerhi*, 93.

Ebû Hanîfe'nin iman tanımı dolayısıyla Mürçi olamayacağını ima edercesine hangi açıdan Mürçi şeklinde nitelenebileceğini tartışmış ve bunun da kişinin durumu hakkındaki hükmün ertelenmesi, hakkında kesin hüküm verilmeyip hükmün Allah'a havale edilmesi anlamından kaynaklanacağına işaret etmiştir.⁸⁴ Bu itibarla Sînobî aslında Mürçi nitelemesinde "iman tanımının belirleyiciliğine dayanan" Eş'arî'nin yaklaşımını kabul etmediği gibi; Eş'arî'nin bu nitelemesine benzer şekilde mukabelede bulunan Pezdevî'nin Eş'arî'yi Mürchie'den zikretmesine⁸⁵ de hiç değinmeyerek her iki yaklaşımın sertliğinden uzaklaşmış; sadece Ebû Hanîfe'nin hangi açıdan "Mürçi" şeklinde nitelendirilebileceğine değinmekle yetinmiştir.⁸⁶

Sînobî'nin, Eş'arî'nin yaklaşımını reddettiği konu sadece burası değildir. Kulların fiilleri konusunda cebr yaklaşımını eleştiren Sînobî, bireyin sorumluluğunu öne çıkarmaktadır. Bu itibarla bireyin eylemlerinin halk ve kesb açısından ayırımına değinirken; Eş'arî'nin teorisinin "kesb" şeklinde ifade edilse de⁸⁷ bunun bir kesb değil, cebr olduğu üzerinde durmaktadır.⁸⁸

Ali el-Kârî'nin fiilî sıfatlar ve tekvin konusunda "Eş'arîler'e göre ve bize göre" şeklinde yaptığı ayırım,⁸⁹ hüsün-kubuh konusunda da "Bizimle Mu'tezile arasındaki fark dedikten sonra bizimle Eş'arîler arasındaki fark" şeklinde yaptığı ayırım, Ali el-Kârî'nin kendisini Sünnî gelenek içerisinde Eş'arîler'den ayrı tuttuğunu açıkça göstermektedir. Ayrıca buradaki ifadelerin özellikle Bâbertî'nin, *Şerhu'l-Vasiyye*'si ile paralelliği de dikkatlerden kaçmamaktadır.⁹⁰ Bahâeddinzâde de bu konuda Sînobî ve Ali el-Kârî

84 Krş. Ebû'l-Hasan Ali b. İsmâil el-Eş'arî, *Makâlatu'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfu'l-musallîn*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (Kahire: Mektebetü'n-nahdati'l-Mısriyye, 1950/1369), 1: 202-203.

85 Ebû'l-Yusr Muhammed el-Pezdevî, *Usûlu'd-Dîn*, thk. Hans Peter Lens (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye, 2003), 149-150.

86 Eş'arîler'in konu hakkında farklılık arz eden yaklaşımları ve bazı Hanefîler'in tutumları için bk. İsmail Bulut v. dğr. "Eş'arî'den Farklılaşan Eş'arîlik", *V. Uluslararası Şeyh Şa'ban-ı Velî Sempozyumu - Eş'arîlik - (04-06 Mayıs 2018)*, ed. Mustafa Aykaç ve dğr. (Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Matbaası, 2018), 315-316.

87 Eş'arî'nin kesb teorisi hakkında bk. Hafzullah Genç, "Eş'arî Düşüncesinde İnsan Fiilleri", *İslâmî Araştırmalar Kelam Özel Sayısı 3* (2016): 429-431.

88 Kazanç, *Sînobî'nin Fıkh-ı Ekber Şerhi*, 69, 70.

89 Ali el-Kârî, *Minehu'r-ravz*, 83, 84, 85; Bahâeddinzâde, *el-Kavlü'l-fasl*, 184-185.

90 Ekmelüddin Muhammed b. Muhammed el-Bâbertî el-Hanefî, *Şerhu'l-Vasiyyeti'l-İmam Ebi Hanîfe*, thk. Hamza Muhammed el-Bekri, Muhammed Subhî (Ürdün: Dâru'l-feth,

ile benzer bir tutum sergilemektedir. Mutlak cebr anlayışı olarak Cehm b. Safvân'ı (ö. 128/745-46) zikrettikten sonra cebr-i mutavassıt olarak Eş'arî, Neccarî ve Dırârîleri zikreder. Kendisi ise her iki yaklaşımı doğru bulmayarak, kullar istemedikleri ve kendi güçleriyle ilişkilendirmedikleri sürece Allah'ın kulların fiillerini yaratmayacağını belirtmektedir.⁹¹

Şârihlerin Eş'arî ve Mâtürîdî gelenekleri arasındaki ihtilafı konulardan biri olan tekvin konusunda⁹² Hanefî-Mâtürîdî geleneğe uygun açıklama getirdikleri ve Eş'arî tezlere karşı durdukları görülmektedir. Sînobî, Ebû Hanîfe'nin fiili sıfatları ezeli kabul ettiğini; Ebû Hanîfe'nin zikrettiği sıfatların çoğunun tekvin sıfatına râci' olduğunu belirtmektedir. Sînobî'nin açıklamaları arasında bilinen meşhur yedi sıfata zâid kadim bir sıfat olarak tekvin sıfatının Hanefîler arasında şöhret bulduğu kaydedilmektedir.⁹³ Başka bir yerde ise Ebû Hanîfe'nin "zatiyye ve fi'liyye" lafızları hakkında Mu'tezile ile Eş'arîler'in sıfat telakkilerinin yanlışlığına delâlet ettiğini vurgulamaktadır.⁹⁴

Bahâeddinzâde, Ebû Hanîfe'nin zikredilen yedi sıfat dışında Allah'ın başka herhangi bir ezeli sıfata sahip olduğunu düşünüp düşünmediği konusunda ihtilaf edildiğini belirtir. Kendisi ise sekiz sıfat telakkisine yakın açıklamalar getirmektedir. Bunun ardından tekvin sıfatını İmâm Mâtürîdî ve ona tabi olanların kabul ettiğine ayrıca Eş'arî'den önceki âlimlerin de kabul ettiklerinin nakledildiğine değinmektedir. Kendisi de Sînobî gibi fiili sıfatların tamamının tekvinle ilgili olduğunu söylemektedir. Ardından kadim varlıkların artacağına dair Mu'tezilî sıfat teorisi ile tekvin-mükeven ayırımından hareketle Eş'arîler'in sıfat teorisi açısından tekvinin kabul edilmesinin sorun teşkil etmeyeceğine yer vermektedir. Nihai açıdan o da Hanefî-Mâtürîdî geleneğe uygun tarzda ezeli bir tekvin sıfatını ele almakta ve buna uygun açıklamalar getirmektedir.⁹⁵

Konuya çok kısa yer veren Mağnisâvî, Ebû Hanîfe'nin, "Allah fiili

---

2015), 62-68; Ali el-Kârî, *Minehu'r-ravz*, 306-307.

91 Bahâeddinzâde, *el-Kavlü'l-fasl*, 260.

92 Mezheplerin konuyla ilgili yaklaşımlarının bütünü hakkında detaylı bilgi için bk. Hikmet Yağlı Mavil, "Kelâmî Bir Problem Olarak Fiilî Sıfatlar", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (dergİabant)* 3/3 (Bahar 2015): 175-193.

93 Kazanç, *Sînobî'nin Fıkh-ı Ekber Şerhi*, 33.

94 Kazanç, *Sînobî'nin Fıkh-ı Ekber Şerhi*, 28-29.

95 Bahâeddinzâde, *el-Kavlü'l-fasl*, 183-185.

ile faildir, fiil ezeldeki bir sıfattır” şeklindeki ifadelerinde geçen الفعل ke- limesinin الفِعْل şeklinde kesreyle okunan isim değil, الفَعْل şeklinde fetha ile okunan mastar olduğunu; bu sebeple de ifadenin tekvin, tahlîk, îcâd anlamında olduğunu söylemektedir. Ardından da “sıfatlar zatının aynıdır” şeklinde özetlediği Mu‘tezile’nin sıfatlar konusuna yaklaşımına karşın Ebû Hanîfe ve Ehl-i sünnet ve’l-cemaat mezhebinin diğer imamlarının sözlerinin kendisi için delil olarak yeterli olduğunu belirterek daha tesli- miyetçi bir usul tercih etmektedir. Ayrıca Eş‘arîler ile aralarındaki ihtilafa yer vermemesi ile Mağnisâvî diğer şârihlerden ayrılmaktadır.⁹⁶

Ali el-Kârî de diğer şârihlerle aynı kanaati paylaşarak fiilî sıfatla- rın hepsinin tekvin sıfatı altında bulunduğunu belirtmektedir. Mağnisâvî dışındaki şârihlerin konuya dâhil ettikleri Mu‘tezile ve Eş‘arîler ile arala- rında bulunan fiilî sıfat ve tekvîn sorununa Ali el-Kârî de yer açmaktadır. Ardından kendileri açısından ezeli sıfatların sekiz olduğunu, Eş‘arîler’in fiilî sıfatları hakiki kabul etmeyip izafi kabul ettiklerine dair iddialarına katılmadığını vurgulamaktadır.⁹⁷

Dört şerhin de Eş‘arîler’in kelâmî konular hakkındaki teorileri- ne mesafeli duruşu ve Hanefî geleneğin yorumlarını öne çıkarmaları, iki açıdan değerlendirilmeye değerdir. Birincisi, ilgili şerhlerin Mâtürî- dîlik-Eş‘arîlik ihtilafının taşıyıcı metinleri niteliğine sahip olmasıdır.⁹⁸ Ayrıca bu durum, metnin (*el-Fıkhü’l-ekber*) problematiğinde olmayan Sünnî gelenek içi ihtilaflarla metnin genişletildiğine işaret etmektedir. Diğer bir açıdan otorite bir metin olarak *el-Fıkhü’l-ekber*’in şerhlerinde Hanefî-Mâtürîdî açıklama modelinin merkeze alındığı anlaşılmaktadır. *el-Fıkhü’l-ekber*’in sadece Eş‘arî-Mâtürîdî ihtilafını değil Hanefîlik içi ih- tilafları ele almış olmasından da bahsedebiliriz. Özellikle önceki başlık- ta Ali el-Kârî hakkındaki yorumlar bu açıdan kayda değerdir. Dolayısıyla temelde Ebû Hanîfe’ye dayanan mütekellim Hanefî ve fakih Hanefîlerin, otorite olarak Ebû Hanîfe’yi yeniden yorumladığı çıkarımında buluna- biliriz. Bu da aslında Kûfe merkezli Ebû Hanîfe’nin Semerkand ve Buha- ra’daki anlaşılma biçimleri ile daha önce Mısır coğrafyasında olduğu gibi⁹⁹

96 Mağnisâvî, *Şerh*, 6.

97 Ali el-Kârî, *Minehu’r-ravz*, 84.

98 Osmanlı’da ilgili ihtilaf hakkında konu ve eserler üzerinde yapılan kapsamlı bir ince- leme için bk. Mehmet Kalaycı, “Osmanlı’da Eş‘arîlik - Mâtürîdîlik İhtilafı Edebiyatı”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)* 15/29 (2017): 84-150.

99 Yunus Öztürk, “Semerkand’dan Kahire’ye Hanefî Kültürün İzleri”, *İslâmî Araştırmalar*

Anadolu'da yeniden anlaşılma ve yorumlanma sürecinde olduğu şeklinde değerlendirilebilir.

Eş'arî tezlere yönelik mesafeli duruşta Ebû Hanîfe'nin mürci şeklinde nitelenmesi söz konusu olduğu gibi kökleri daha eskiye dayanan Eş'arîler'in Hanefilik eleştirilerinin de etkisinden bahsedilebilir. Zira başta tekvin meselesi olmak üzere bazı konularda Eş'arîler'in Hanefilik eleştirilerinin yaygın olduğu bilinmektedir.¹⁰⁰ Bu sebeple şârihlerden özellikle Sînobî ve Bahâeddinzâde'nin açıklamalarının böyle bir arka plana işaret etmesi de muhtemeldir. Bu sebeple incelediğimiz şârihler arasında kronolojik olarak ilk şerhin sahibi Sînobî'nin Osmanlı'daki Hanefî-Mâtürîdî geleneğinin önemli bir ismi olduğuna işaret eden yorumların kayda değer olduğunu belirtmeliyiz.¹⁰¹

Sonuç

Buraya kadar yaptığımız açıklamalardan sonra şârihlerin aynı metnin şerhi içerisinde gerek metni gerekse birbirlerini tekrar etmediği anlaşılmaktadır. Buna ilaveten şârihlerin, metnin problematiğini genişleterek şerhlerini telif ettikleri de söylenmelidir. Ayrıca Hanefî gelenek açısından birlik içerisindeki şârihlerin, şerh yöntemi açısından birbirlerinden ayrıştıkları görülmektedir. Bu açıdan söylemek gerekirse Sînobî'nin şerhinin salt tekrar içeren ya da ibare ve ifadelere ağırlık veren şerhlerden ayrı değerlendirilmesi gerekmektedir. Müellif, metnin problematiğinde bulunmayan bazı konuları, şerhin problematiği haline getirmiş; İncil gibi diğer dinlere ait kutsal metinlerden istifade etmekten çekinmemiştir. Özellikle Ebû Hanîfe'nin mürci olarak nitelenmesinin keyfiyetini tartışmış; Eş'arî'de karşımıza çıkan iman tanımını sebebiyle mürci nitelemesine karşı çıkmıştır.

Sînobî'nin şerhte Ebû Hanîfe'yi, metnlerinin muhtevasını da dikkate alarak, bazen kendi metinleri üzerinden bazen de Semerkand ekolünün/Mâtürîdîliğin Ebû Hanîfe okumaları üzerinden şerh ettiği de dikkat çekmektedir. Sünnîlik dışı kabul edilen bid'at fırkalar olarak Mu'tezile, Cehmiyye, Şi'a vb. fırkalara yer yer eleştiriler görülmesi ise çoğu Sünnî

(*Kelam Özel Sayısı*) 27/3 (2016): 404-413.

100 Mehmet Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarîlik-Matürîdîlik İlişkisi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 143-150.

101 Kazanç, "Sinoplulu Bir Osmanlı Âlimi Olarak İlyâs b. İbrâhîm es-Sinobî", 298.

kelâm metninin ortak niteliğidir. Bu durum bir tekrar anlamından ziyade, ortak problemlerin ve çözümlerin doğal sonucu olarak anlaşılabilir.

Sînobî, marifetullahın nazarî olduğu hususuna özellikle vurgu yapmaktadır. Bahâeddinzâde de bu konuda kendisiyle aynı kanaatleri paylaşmaktadır. İki müellifin de tasavvufla olan bağlantıları dikkate alındığında, nazar vurguları ayrı bir değer taşımaktadır. Sînobî'nin sûfî kimliği kesin olmamakla birlikte Bahaeddinzâde'nin tasavvuf ile ilişkisi bilinmektedir. Bu açıdan ilim silsilesi Bursa Sultaniye medresesine dayanan her iki müellifin de tasavvuf ile ilişkisi olduğu düşünülebilir. Dönemin başkenti olan Bursa Sultaniye medresesi hoca ve öğrencilerinin hayatı ve eserleri hakkında yapılacak kapsamlı bir inceleme, Osmanlı'nın merkezinde kelâm-tasavvuf ilişkisine dair önemli sonuçlar doğurabilecek bir konu görünümündedir.

Bahâeddinzâde'nin şerhi, sûfî kimliğine rağmen kelâm ile olan derin bir etkileşimi ortaya koymaktadır. Filozoflara yapılan atıflar ve kendi dönemine kadar oluşan felsefe-kelâm birlikteliğinin problem ve çözüm tarzlarının şerhe yansımış olması, şârihi döneminin en önemli kelâmcıları arasında zikretmemize olanak tanımaktadır. Bu husus ayrıca Sînobî'de işaret ettiğimiz üzere, Bahâeddinzâde'nin de şerhinde, metni ve metnin problemlerini aştığını; metnin yazıldığı süreçten kendisine kadar gelen dönemde oluşan felsefe ve kelâm külliyyatının problem ve cevap önerilerini metne yansıttığına işaret etmektedir. Sînobî gibi nazar vurgusu ile öne çıkan Bahaeddinzâde, bu açıdan diğer şârihlerden ayrı olarak Sînobî'ye yakın durmaktadır. Mağnisâvî kelâm metinlerinin geniş problematiği ve muhaliflerin yaklaşımlarına çok fazla yer vermemeyi tercih etmektedir. Mağnisâvî'nin şerhinin diğerlerine göre oldukça muhtasar ve özellikle de mukayeselerini gerçekleştirdiğimiz konular hakkında Mağnisâvî'nin açıklamalarının çok kısa olması, bazen bir iki kelime ile konuyu açıklamakla yetinmiş olması; ayrıca Eş'arî ve Mâtürîdî ihtilaflarına dair konularda diğer şârihlerde görülen problematik genişliği şerhe yansıtmamış olması, bu çalışmada kendisine sınırlı sayıda başvurulmasının gerekçesini oluşturmaktadır. Ali el-Kârî ise nazar ve istidlâl konusunda Sînobî ve Bahâeddinzâde'den ayrılmakta; fakih Hanefîler ve Birgivî ile yakınlaşarak daha çok nas vurgusu ile öne çıkmaktadır.

Şârihlerin açıklamalarının derinleştiği önemli konulardan biri de ef'âl-i ibâddır. Cebr anlayışına kaynaklık teşkil edebilecek rivayetler, Sîno-

bî ve Ali el-Kârî tarafından özellikle incelemeye tabi tutulmaktadır. Müellifler cebri andırdığı ya da hakikatte cebr olduğu gerekçesi ile kulların fiilleri konusunda Eş'arî'nin yaklaşımını benimsememektedirler. Mağnisâvî kısa geçse de Sînobî, Eş'arî'nin yaklaşımını ciddi şekilde eleştirmektedir. Hatta Eş'arî'nin kesb ifadesinin lafzen kesb; açıklamalarının ise hakikatte cebr olduğunu belirtmektedir. Bahâeddînzâde ve Ali el-Kârî de kulların fiilleri konusunda Eş'arî'nin yaklaşımından uzak durmakta; Bahâeddînzâde bu tarz bir açıklamayı cebr-i mutavassıt olarak nitelendirmektedir.

Sînobî ve Bahâeddînzâde'yi salt birer şahıs olarak değil de hocaları, dönemi, telifleri, teliflerindeki tercihleri açısından düşündüğümüzde, her ikisinin de Bursa Sultaniye Medresesi merkezli Osmanlı Devleti'ndeki önemli kelâmcılardan olduğunu söyleyebiliriz. Dört şârihin de Hanefî gelenek içerisinde tanımlandığı dikkate alındığında dört Hanefî âlimin, mezhep imamı olan Ebû Hanîfe'nin eserinin problematiğini genişlettikleri, geleneğin problem yükünü şerhe içkin kıldıkları, kimi zaman da birbirlerinden farklılaşan bir şerh metodu takip ettikleri anlaşılmaktadır.

Dört şerhi mümeyyiz vasıfları açısından da değerlendirmek mümkündür. Buna göre Sînobî'nin şerhi problematik anlamda kelâm metni hüviyetine sahipken, Mağnîsâvî'nin şerhi ders kitabı niteliğindedir. Ali el-Kârî'nin metni ise kelâm kitabı olması açısından Kitab, Sünnet ve selef vurgusu ile öne çıkarken; Bahâeddînzâde'nin şerhi kelâm-felsefe-tasavvuf etkileşiminin görüldüğü bir tarzı yansıtmaktadır. Birbirinden ayırt edici vasıf olması açısından zikrettiğimiz hususların diğer şerhlerde yer almadığı düşünülmemelidir. Bilakis biz, ilgili şerhleri kendi içinde değerlendirdiğimizde her bir şerhin daha ön plana çıkan özelliği olması açısından bunlara işaret etmiş bulunmaktayız.

Makalenin temel varsayımı olan “şerh” geleneği açısından ulaştığımız sonucu da ayrıca zikretmemiz gerekir. Bu noktada bir metnin şerh edilmesinin salt tekrar ya da düşüncede donmuşluk şeklinde nitelenmesinin konunun yeteri kadar tahlil edilmemesi ya da bir telif türü olarak “şerh” nitelikli eserlerin tam anlamıyla incelenmemesinden kaynaklandığı ifade edilebilir. “Şerh” türü eserler arasında tenkit edilen hususları destekleyici veriler bulunabilse de bizim makalede ulaştığımız sonuçlar açısından ilgili yargıların aksini ispat edebilecek sonuçlara ulaşmak mümkündür. Sonuç olarak bir metnin adında “şerh” kaydının olmasının o eserin yetersiz vb. olduğu şeklindeki olumsuz yargılar uyandırmaması

için yeterli bir gerekçe olmadığı için çizmeliştir.

Bir telif türü olarak şerhlerin salt metin üzerinden değerlendirilmemesi, şârihlerin biyografilerinin ve şerhteki tercihlerinin, asıl metnin kendi problem yapısı ile şerhin problem çerçevesinin, şârihlerin tercihlerinde etkili olan unsurların, şârihlerin sorunları ve cevapları ele alış tarzlarının dikkate alınması gerekmektedir. Bu surette şerhler hakkında daha bütüncül ve sağlıklı sonuçlara ulaşmak mümkün olabilir.

Netice itibariyle makale, şerhin bir tekrar olmadığı, Osmanlı dini düşüncesinde Hanefî-Mâtürîdî gelenek üzerinde duran çalışmaların bulgularını desteklemekte; Hanefî gelenek içinde geçmişe dayanan fakih ve mütekellim ayrımının şerhlere yansıdığına altını çizmektedir. Buna ilaveten Osmanlı Kelâmı'nda Eş'arîlik'ten ziyade Mâtürîdî modelin köklerini erken dönemlere taşıyan araştırmalara dört şerh üzerinden olumlu katkı sağlamaktadır. Ayrıca Osmanlı'da yaşanan fakih-mutasavvıf ayrışması yerine kelâm-mutasavvıf kimliğinin birlikteliğine ve kelâm kimliğinin daha görülebilir olduğuna dikkat çekmektedir.

Kaynakça

Abdülhamid, İrfan. *İslam'da İtikadi Mezhepler ve Akaid Esasları*. Trc. Mustafa Saim Yeprem. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.

Akçay, Mustafa. "Hz. Peygamber'in Anne-Babasının (Ebeveyn-i Resûl) Dînî Konumuna Dair Ebû Hanîfe'ye Atfedilen Görüş Etrafındaki Tartışmalar". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (2009): 1-27.

Arıkan, Âdem. "Osmanlı'da İbn Teymiyyeciliği Birgivi Üzerinden İh-das Etmenin İmkânı - Eleştirel Bir Yaklaşım", *Osmanlı'da İlm-i Kelâm: Âlim-ler, Eserler, Meseleler*, Ed. Osman Demir - Veysel Kaya - Kadir Gömbeyaz - Ulvi Murat Kılavuz. 471-521. İstanbul: İSAR Yayınları, 2016.

Aydın, İbrahim Hakkı. "Molla Fenârî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30: 245-247. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.

Aykaç, Mustafa. "Tahâvî Bağlamında İki Farklı Hanefîlik Okuması (Ekmelüddîn El-Bâbertî Ve İbn Ebi'l-İzz Örneği)", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/33 (2018): 127-156.

Aykaç, Mustafa. "Ebû Şekûr es-Sâlimî'nin İmana Dair Bazı Görüşle-ri". *Trabzon İlahiyat Dergisi* 6/2 (Güz 2019): 195-230.

Aytekin, Arif. "Fıkh-ı Ekber Risaleleri". *Cumhuriyet Üniversitesi İla-hiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (2010): 209-221.

Bâbertî, Ekmelüddin Muhammed b. Muhammed el-Hanefî. *Şer-hu'l-Vasiyyeti'l-İmam Ebi Hanîfe*. Hamza Muhammed el-Bekri, Muhammed Subhî. Ürdün: Dâru'l-feth, 2015.

Bahâeddin, Muhyiddin b. Muhammed b. *el-Kavlü'l-fasl şerhu fik-hi'l-ekber*. Hakikat Kitabevi, İstanbul 2011.

Birinci, Züleyha. *Atâ b. Ali el-Cüzcânî'ye Göre Ebû Hanîfe'nin Kelâmî Görüşleri*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2007.

Birinci, Züleyha. "Ebu'l-Mutî Rivayetli el-Fikhü'l-Ekber Şerhi'nin Müellifi Meselesi". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35 (Aralık 2008): 57-72.

Bulut, İsmail - Öztürk, Yunus - Genç, Hafzullah. "Eş'arî'den Farklı-laşan Eş'arîlik". *V. Uluslararası Şeyh Şa'ban-ı Velî Sempozyumu - Eş'arîlik*

- (04-06 Mayıs 2018). Ed. Mustafa Aykaç - Cengiz Çuhadar - Ahmet Özdemir - Erhan Salih Fidan - Yusuf Koçak. 311-322. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Matbaası, 2018.

Çelebi, Kâtip. *Mîzânü'l-Hak fî İhtiyâri'l-Ahak*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993.

Demir, Abdullah. "Osmanlı Âlimlerinin Ebû Hanîfe'nin Akâid Risâlelerini Konu Edinen Eserleri". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 14/28 (2016): 169-226.

Demir, Abdullah. "Mâtürîdî Gelen-ekinin Teşekkül Sürecinin Teorik Temelleri: Mâverâünnehirli Mütekellim Hanefîlerin Din Anlayışı". *Din Felsefesi Açısından Mâtürîdî Gelen-Ek-i Klasik Ve Çağdaş Metinler Seçkisi III*. Ed. Recep Alpyağılı. 19-48. İstanbul: İz Yayıncılık, 2016.

Demir, Abdullah. "Farklı Ebû Hanîfe Tasavvurları: Fakih ve Mütekellim Hanefîler Örneği". *Kastamonu Üniversitesi IV. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu - Hanefîlik-Mâtürîdîlik 05-07 Mayıs 2017*. Ed. Cengiz Çuhadar - Mustafa Aykaç - Yusuf Koçak. 643-654. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Matbaası, 2017.

Demir, Abdullah. "İmam Birgivî Selefi mi yoksa Mâtürîdî mi?". *Balıkesirli Bir İslam Âlimi İmam Birgivî (Bildiriler Kitabı)*. Ed. Mehmet Bayyigit - Mehmet Özkan - Ahmet Ali Çanakçı - Asem Hamdy Abdelghany. 2: 286-315. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları/Eğitim, 2019.

Demirci, Osman. *Osmanlı Medreselerinde Kelam Öğretimi İznik, Bursa, Edirne, İstanbul*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2012.

Dorroll, Philip. "Mâtürîdî Theology in the Ottoman Empire: Debating Human Choice and Divine Power". *Osmanlı'da İlm-i Kelâm: Âlimler, Eserler, Meseleler*. Ed. Osman Demir - Veysel Kaya - Kadir Gömbeyaz - Ulvi Murat Kılavuz. 219-238. İstanbul: İSAR Yayınları, 2016.

Ebû Hanîfe. "el-Âlim ve'l-müte'allim". *el-Akîde ve 'ilmu'l-keîâm*. Nşr. Zâhid Kevserî. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-'ilmiyye, 2009.

Ebû Hanîfe. "el-Fıkhü'l-ebîsât". *el-Akîde ve 'ilmu'l-keîâm*. Nşr. Zâhid Kevserî. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-'ilmiyye, 2009.

Edirnevî, Ahmed b. Muhammed. *Tabakâtü'l-müfessirin*. Thk. Süley-

man b. Salih. Medine: Mektebetü'l-'ulûm ve'l-hikem, 1997/1417.

Erkol, Ahmet. *Kelâm İlmine Yöneltilen Eleştiriler: Selef Alimleri ve Gazali Örneği*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2002.

Eş'arî, Ebû'l-Hasan Ali b. İsmâil. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfu'l-musallîn*. Thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. Kahire: Mektebetü'n-nahdati'l-Mısriyye, 1950/1369.

Fahri, Macit. *İslam Felsefesi Tarihi*. Trc. Kasım Turhan. İstanbul: Şato Yayınları, 2008.

Furat, Ahmet Hamdi. *16. Asır Osmanlı Dünyasında Fıkıh*. İstanbul: Yalın Yayıncılık, 2013.

Gardet-Anawati, Louis-Georges. *İslam Teolojisine Giriş: Karşılaştırmalı Teoloji Denemesi*. Trc. Ahmet Arslan. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2015.

Genç, Hafzullah. "Eş'arî Düşüncesinde İnsan Fiilleri", *İslâmî Araştırmalar* 3 (Aralık 2016): 427-441.

Gölçük-Bebek Şerafeddin-Adil. "el-Fıkhü'l-Ekber". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12: 544-547. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Gömbeyaz, Kadir. "Vânî Mehmed Efendi'nin Hz İbrahim'in Babası ve Ebeveyn-i Resûl Hakkındaki Görüşleri". *Ulusal Vani Mehmed Efendi Sempozyumu (7-9 Kasım 2009)*. Ed. Mehmet Yalar - Celil Kiraz. 205-232. Bursa: Emin Yayınları, 2011.

Gömbeyaz, Kadir. "Sinop'tan Bursa'ya Bir Osmanlı Âlimi: İlyas b. İbrahim es-Sînobî (ö. 891/1486), *Sinop İli Değerler Sempozyumu Bildiriler Kitabı (15-18 Mayıs, Sinop 2013)*. Ed. Alpay Tırıl - Evrim Sönmez - Süleyman Özdemir - Hünkar Avni Duyar. 81-89. Ankara: HTC Matbaacılık 2015.

Gömbeyaz, Kadir. "Ebeveyn-i Resûl Meselesine Özgün Yaklaşımlar: İbrahim el-Halebî'ye (ö. 956/1549) Nispet Edilen Bir Risalenin Neşri ve Analizi". *Bilimname* 38/2 (2019): 57-81.

Güler, Mehmet. "Âlemî/Âlimî'nin Manzûm Fıkhü'l-Ekber Tercümesi". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8/39 (2015): 126-143.

İbn Teymiyye, Takiyüddîn Ebi'l-Abbâs Ahmed. *Mecmû'u'l-fetâvâ*. Thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım. Riyad: Mecmau'l-Melik Fehd li-tibâati'l-Mushafi's-Şerif, 1995.

Kahhale, Ömer Rıza. *Mu'cemu'l-müellifîn terâcimu musannifi'l-kütübi'l-'Arabiyye*. Beyrut: Mektebetü'l-mesnâ-Dâru İhyâi't-türâsi'l-'Arabi, 1975.

Kalaycı, Mehmet. *Tarihsel Süreçte Eşarilik-Matürîdilik İlişkisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.

Kalaycı, Mehmet. "Mâtürîdî-Hanefî Aidiyetin Osmanlı'daki İzdüşümleri". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 20/2 (Aralık 2016): 9-72.

Kalaycı, Mehmet. "Birgivi Mirasının Toplumsal ve Metinsel Taşıyıcıları: Kadızâdeliler ve Etrafındaki Ulema". *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası (Alimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler) - XVII. Yüzyıl*. Ed. Hidayet Aydar - Ali Fikri Yavuz. 431-455. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2017.

Kalaycı, Mehmet. "Osmanlı'da Eşarilik-Matürîdilik İlişisine Genel Bir Bakış". *İlahiyat Akademi Dergisi* 5 (2017): 113-127.

Kalaycı, Mehmet. "Osmanlı'da Eş'arilik-Mâtürîdilik İhtilafı Edebiyatı". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)* 15/29 (2017): 79-151.

Kalaycı, Mehmet. "Osmanlı Sünniliğinin Beslenme Kaynakları: Hadisçi Hanefilik ve Osmanlı'ya İntikali". *XVII. Türk Tarih Kongresi Osmanlı Tarihi (Ankara 15-17 Eylül 2014)*. 4/3: 1111-1134. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018.

Kalaycı, Mehmet. "18. Yüzyıl Osmanlı Dini Düşüncesinde Mâtürîdilik Vurgusu: Hanefilikten Mâtürîdiliğe Giden Sürece Dair Bir Tahlil". *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası (Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler) XVIII. Yüzyıl*. Ed. Ahmet Hamdi Fuat - Nilüfer Kalkan Yorulmaz - Osman Sacid Arı. 2: 47-95. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2018.

Kanlıdere, Ahmet. "Mercânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29: 169-172. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Kara, İsmail. *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz- Şerh ve Hâşiye Meselesine Dair Birkaç Not*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013.

Karadağ, Cağfer. "Ali el-Karî'nin Hayatı, Selef Akidesine Dönüş Çabası ve Eserleri". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (1993): 287-299.

Karadaş, Cağfer. “Ekmelüddîn Bâbertî'nin Ebû Hanîfe'nin el-Vasıyye ve el-Fıkhü'l-Ekber Risalelerine Yazdığı Şerhler”. *Ekmelüddîn Bâbertî'yi Keşif Yolunda I. Ekmelüddîn Bâbertî Sempozyumu (28-30 Mayıs 2010)*. Ed. Selçuk Coşkun. 215-224. Erzurum: Zafer Ofset, 2014.

Kârî, Ebü'l-Hasan Nureddin Ali b. Sultan Muhammed Ali. *Minehu'r-ravzi'l-ezher fi şerhi'l-Fıkhî'l-ekber ve meahû et-talîk el-müeyesser 'alâ şerhi'l-Fıkhî'l-Ekber*. Beyrut: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1419/1998.

Kârî, Ali b. Sultân Muhammed. *Edilletü mu'tekadi Ebî Hanîfe fi ebeveyni'r-Resûl 'aleyhi's-salât ve's-selâm*. Thk. Meşhur b. Hasan b. Selmân. Medine: Mektebetü'l-gurabâi'l-eseriyye, 1993.

Kârî, Ali b. Sultan. *Şemmü'l-'avâriz fi zemmi'r-Revâfiz*. Thk. Mecîd Halef. Kahire: Merkezü'l-furkân li'd-dirâsâti'l-İslâmiyye, 2004.

Kazanç, Fethi Kerim. *Fıkh-ı Ekber Şerhleri ve İlyas b. İbrahim es-Sînobî'nin Fıkh-ı Ekber Şerhi*. Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 1991.

Kazanç, Fethi Kerim. “Sinoplu Bir Osmanlı Âlimi Olarak İlyâs b. İbrâhîm es- Sinobî ve Fıkh-ı Ekber Şerhi Üzerine Bazı Mülâhazalar”, *Uluslararası Geçmişten Günümüze Sinop'ta Türk-İslam Kültürü Sempozyumu Bildiriler Kitabı (5-7 Ekim 2018)*. Ed. Cüneyd Aydın - Emrah Dindi - Doğan Fırıncı. 1: 273-300. Sinop: Şimal Ajans, 2018.

Kırbaçoğlu, M. Hayri. *Ehl-i Sünnet'in Kurucu Ataları: Ashâbu'l-Hadîs'e Göre Allah'ın Sıfatları Meselesi*. 2. Baskı. Ankara: OTTO Yayınları, 2017.

Koca, Ferhat - Bedir, Murtaza. “Pezdevî, Ebu'l-'Usr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34: 264-266. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Kursâvî, Mu'înü'd-dîn Ebü'l-Hasan Atâullah b. Muhammed. *Kitâbü Muhtasari'l-makâl 'alâ şerhi'l-fıkhî'l-ekber*. y.y: b.y., 1889.

Kurtubî, Muhammed b. Ahmed. *Kitâbü't-Tezkire bi ahvâli'l-mevtâ ve umûri'l-âhireti*. Thk. Sâdık b. Muhammed b. İbrâhîm. Riyad: Dârü'l-minhâc, 1425.

Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*. Thk. Ahmed Berdûnî ve İbrahim Atfîş. Kâhire: Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, 1964.

Mağnîsâvî. *Şerhü'l-Fıkhî'l-Ekber*. y.y.: b. y., 1297.

Mağnîsâvî, Ahmed b. Mehmed. *Şerhu'l-fıkhî'l-ekber*. Samsun İl Halk Kütüphanesi, 1623: 42b-85a. Milli Kütüphane.

Mavil, Hikmet Yağlı. "Kelâmî Bir Problem Olarak Fiilî Sıfatlar". *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (derglabant)* 3/3 (Bahar 2015): 175-193.

Musakhanov, Orkhan. "Bahâeddinzâde Muhyiddin Mehmed Efendi'nin Risâle fî mes'eleti hulûdî'l-küffâr Adlı Eseri: İnceleme ve Tahkik". *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 2/1 (Haziran 2019): 81-127.

Ocak, Ahmet Yaşar. "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Dinde Tasfiye (Püritanizm) Teşebbüslerine Bir Bakış "Kadıızâdeliler Hareketi". *Türk Kültürü Araştırmaları XVII-XXI/1-2* (1979-1983): 208-225.

Oktan, Yusuf. "Saçaklızâde Muhammed b. Ebû Bekr el-Mara'sî (ö. 1732)'nin Risâletü's-Sürûr ve'l-Ferah Adlı Eserinin Tahlili". *Academic Knowledge* 2/2 (2019): 107-120.

Özcan, Abdülkadir. "Molla Yegân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30: 265-266. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.

Özcan, Gülsüm. "Seyyidî'nin Fıkh-ı Ekber Tercümesi Olan Manzûme-i Akâid Adlı Eseri ve Muhtevası". *Sosyal Bilimler Dergisi* 11 (Ağustos-2013): 513-531.

Özel, Ahmet. "Ali el-Kârî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2: 403-405. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

Öztürk, Yunus. "Semerkand'dan Kahire'ye Hanefî Kültürün İzleri". *İslâmî Araştırmalar (Kelam Özel Sayısı)* 27/3 (2016): 404-413.

Öztürk, Yunus. "Şerh ve Otorite İlişkisi: XVII. Yüzyıla Ait Bir Şerhin Analizi". *Milel ve Nihal* 14/1 (2017): 288-311.

Pezdevî, Ebû'l-Yusr Muhammed. *Usûlu'd-Dîn*. Thk. Hans Peter Lens. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye, 2003.

Rahim, Ahmed Haşim. "el-Mukaddime". *Şerhü'l-Fıkhî'l-Ekber: Kısmu'l-ilahiyat*. Irak: el-Camiatü'l-Irakıyye, 2012.

Savaş, Damla. *Bahâuddinzâde'nin el-Fıkhü'l-Ekber Şerhi el-Kavlü'l-*

Fasl Temelinde Kelâmî Görüşleri. Yüksek Lisans Tezi, Yalova Üniversitesi, 2019.

Semenov, A. A. *Sobranie Vostoçnih Rukopisey*. Taşkent: Akademi Nauk Uzbekskoy, 1957.

Sinanoğlu, Mustafa. “Şerh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38: 564-565. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Sinanoğlu, Mustafa. “el-Makâsıd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27: 420-421. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Spiker, Hasan. “The Possibility of a Mystical Kalâm Amongst The Ottoman ‘Ulamâ: The Case of Ibn Bahâ’ al-Dîn”. *Osmanlı’da İlm-i Kelâm Âlimler, Eserler, Meseleler*, Ed. Osman Demir - Veysel Kaya - Kadir Gömbe-yaz - Ulvi Murat Kılavuz. 421-428. İstanbul: İSAR Yayınları, 2016.

Şâfiî, Hasan Mahmûd. *Kelâm’a Giriş*. Trc. Süleyman Akkuş. İstanbul: Değişim Yayınları, 2009.

Şahin, Kamil - Ceyhan, Semih. “Şeyh Yavsî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39: 75-77. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Şirinov, Rufet. *Ali el-Kârî ve Şerh Metodu (Mirkâtu’l-Mefâtih Örneği)*. Doktora Tezi, Necmettin Üniversitesi, 2019.

Taşköprizâde, Ebü'l-Hayr İsamüddin Ahmed Efendi. *Şekâi-ku’n-nu’maniyye fi devleti âli Osmaniyye*. Beyrut: Dâru’l-kitâbi’l-‘Arab, 1975.

Timür, İhsan. “Tahâvî Akîdesi’ne Ehl-i Hadis Yorum: Sadruddin İbn Ebi’l-İz ve el-Akîdetü’t-Tahâviyye Şerhi”. *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/2 (Güz 2017): 53-72.

Timür, İhsan. “Selefi Çevrelerin el-Akîdetü’t-Tahâviyye Üzerinden Hanefî Akaidine Sızma Girişimleri”. *Kastamonu Üniversitesi IV. Uluslararası Şeyh Şa’bân-ı Velî Sempozyumu - Hanefîlik-Mâtürîdîlik (05-07 Mayıs 2017)*. Ed. Cengiz Çuhadar - Mustafa Aykaç - Yusuf Koçak. 2: 594-610. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Matbaası, 2017.

Türcan, Galip. “Ebû Hanîfe ve Ehl-i Sünnet Kelamının Oluşumuna Katkısı”. *Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu Bildiriler (31 Mayıs - 1Haziran 2007)*. Ed. İsmail Hakkı Göksoy - Necdet Durak. 491-501. Isparta: Fakülte Kitabevi, 2007.

Yunus Öztürk

Türkoğlu, İsmail - Maraş, İbrahim. "Kursavî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26: 447. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Yörükân, Yusuf Ziya. *İslâm Dini ve Mezhepler Tarihi: 2 İslâm Akaid Sisteminde Gelişmeler İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe ve İmam Ebû Mansûr-i Mâturidî*. Haz. Turhan Yörükân. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2006.

Zirikli, Hayreddin. *el-A'lâm kâmûsü terâcîm li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ min'el-Arab ve'l-müstarebîn ve'l-müsteşrikîn*. Beyrut: Daru'l-'ilmi'l-melayin, 1980.